

UDK: 616.981.45 (497.6) "1763/1764"

DOI: 10.51237/issn.2744-1172.2020.49.45

Izvorni naučni rad

Primljen: 27. 4. 2020.

Prihvaćen: 8. 10. 2020.

Nenad Filipović

Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut

Sarajevo, Bosna i Hercegovina

urucbiniadil@yahoo.com

Oko kuge u Bosni 1763–1764. godine

Apstrakt: U radu se analiziraju dva izvora na osmanskome jeziku iz 1763–1764. godine koja govore o provalama kuge na dva kraja Bosne: u Banjoj Luci i Ljubinju. Prvi je zvanični izvještaj (*i'lām*) banjolučkog kadije bosanskom veziru Muhsin-zâde Mehmed-paši od 13. rebî'u-'l-âhira 1177. A. H. / 21. X 1763. A. D. u vezi sa sudskim privođenjem dviju „punoljetnih djevica“, Umihane i Umidulsume, iz mahale Arnaudije u Banjoj Luci. Dotične su, u strahu od kuge, utekle iz grada prema vezirskoj ordiji, pa ih je banjolučki kapetan i muteselim susreo na putu i priveo. Izjavljuju da nikome nisu prenijele zarazu, a kadija prosljeđuje njihov predmet na konačnu odluku veziru i njegovom Dîvânu. Drugi izvor je privatno pismo koje je iz Trebinja u Sarajevo uputio neki Omer, nâ'ib-kadija u zastupstvu u Ljubinju. Adresat je sarajevski muteselim Smail-beg Džennetić, a pismo je sastavljeno 9. zî-'l-kađeta 1177. A. H. / 10. V 1764. A. D. Usljed kuge, Omer je izbjegao iz Ljubinja u Trebinje. U pismu izvještava o širenju kuge, stepenu smrtnosti, razbježavanju stanovništva, posebno hrišćanske raje, cijenama i dr. u Ljubinju, Trebinju, Stocu, Gacku itd. Pismo je i sjajan izvor za historiju onovremenog mentaliteta i pomaže da se shvati stav ondašnjeg čovjeka prema bolesti i pomoru. Rad donosi kritička izdanja i komentarisane prevode obaju izvora, uz historijsku interpretaciju, nadahnutu mikrohistorijskim pristupom i geertzovskim „potankim opisom“.

Gljučne riječi: kuga, Banja Luka, Ljubinje, Trebinje, Stolac, Gacko, epidemija, cijene, Smail-beg Džennetić

Abstract: In this paper, two sources are analysed. They both were composed in the Ottoman language in 1763-1764. They deal with the outbreaks of plague in two Bosnian towns, widely distant from each other: Banja Luka and Ljubinje. The first source is an official judge report (*i'lām*) of the judge of Banja Luka to the Vizier of Bosnia Muhsin-zâde Mehmed Paşa. It was dated in 13 rebî'u-l-âhir 1177 A. H. / 21 October 1763 A. D.. The report was concerned with the official taking into the court custody of two „legally mature virgins“ Ümmihân and Ümmigülsûm, from the Arnaudiyye quarter in the city of Banja Luka. These girls, having feared of contracting the plague, fled the city in the direction of the Ottoman military camp which was bivouacqing somewhere between the cities of Travnik and Banja Luka. The Qapudân and Mütesellim of Banja Luka, one person actually, arrested them while they were travelling. He delivered them to the court of Banja Luka. They claimed they did not transmit the disease to anybody being themselves healthy, and the judge of Banja Luka referred the case for the final decision to the Vizier of Bosnia and his Dîvân in Travnik. The second source is a private letter by certain Ömer, a deputy judge (*nâ'ib*) in the town of Ljubinje in Hercegovina, sent from Trebinje to Sarajevo. He took refuge in Trebinje upon the plague outbreak in Ljubinje. The addressee of his letter was the Mütesellim of Sarajevo, Smail-beg Džennetić, and the letter was composed in 9 zî-'l-ka'de 1177 A. H. / 10 May 1764 A. D. In his letter, Ömer reports about the spread of plague, the degree of mortality, the flight of population, especially of the Christian *râja*, prices et cetera in Ljubinje, Trebinje, Stolac, Gacko etc. The letter is also a brilliant source for the history of mentalities of the era. It helps understanding the attitudes of the people of the era towards disease and epidemics. The paper provides the critical editions of the Ottoman texts of both sources as well as their commented translations in Bosnian. The sources are interpreted in a framework informed by micro-history and the Geertzian „thick description“.

Key words: Plague, Banja Luka, Ljubinje, Trebinje, Stolac, Gacko, epidemics, prices, Smail-beg Džennetić.

U jednom hagiografskom rukopisu, sastavljenom na osmanskome i arapskom jeziku, neko je, iza 1813. godine, na prvom listu, osmanskim jezikom, dobio spisak kužnih rednji (*tā'ūn-i ekber*) u Mostaru u XVIII i početkom XIX vijeka: 1144. A. H. / 1731–32. A. D., 1155. A. H. / 1742–43. A. D., 1176. A. H. / 1762–63. A. D., 1197. A. H. / 1782–83. A. D., 1228. A. H. / 1813. A. D.¹ Ono što navodi na razmišljanje jeste to da su se sve te kužne rednje odvijale tokom nečega što se može nazvati drugim usponom osmanskog Mostara. Još znakovitije: dok je prvi uspon osmanskog Mostara tokom XVI vijeka bio državno dirigovan proces,² ovaj drugi uspon bio je u potpunosti djelo građana Mostara. U tom razdoblju, Mostar postaje važno trgovačko i zanatsko središte na lokalnom, regionalnom i međunarodnom nivou; grade se velike, raskošne i lijepe te skupocjeno namještene kuće pripadnika i muslimanske i nemuslimanske elite; i muškarci i žene zavještavaju zadužbine (*vaqf*), donose se – najviše iz Mletaka – rijetke i zvečecim zlatom plaćane te pozlaćenim srebrom okivane i alem-kamenovima pokićene kritske ikone koje se vješaju po divanhanama ili se prilažu crkvama i manastirima itd.³ Drugim riječima: živjelo se uprkos moriji, a još se i napredovalo. U historiografiji na vremena boleština i na kužne rednje ne treba gledati katastrofičnim očima, znanim nam iz Bergmanovog antologijskog filma *Sedmi pečat* ili starog srpskog zapisopisca koji govoraše o „ljutim i priskrbnim vremenima kad su živi zavidjeli mrtvima“⁴ nego trezvenije. Dobâ pomorâ te ostalih prirodnih katastrofa imala su svoje gubitnike,

¹ *Hikāyetü ş-şeyxi l-ārifi Ebū l-bāyezīd* (sic!), BiH, Mostar, Biblioteka Muhamed-bega Muslimbegovića i njegovih nasljednika, Ms. № 11, 93 fols., osmanski i arapski jezik, na fol. 1b.

² Hatidža Čar-Drnda, *Nastanak Mostara, njegov Urbani i Demografski Razvoj do Kraja 16. Stoljeća*, Posebna Izdanja, XLIII (Sarajevo: Orijentalni institut, 2014).

³ Muhamed A. Mujić, „Pitanje Nastanka Stare Pravoslavne Crkve u Mostaru i Njena Popravka 1833. godine“, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* (dalje: POF), br. XXVI (1976): 87–95; Hivzija Hasandedić, *Spomenici Kulture Turskog Doba u Mostaru*, Kulturno nasljeđe (Sarajevo: Veselin Masleša, 1980) 36, 39, 48, 50–51, 54, 75, 79–80, 82, 85, 94–96, 103–105, 115, 123–126, 130–132, 135, 139–140, 145, 152–153, 164–167, 178–179, 190, 196–199; Svetlana Rakić, *Ikone iz Bosne i Hercegovine (16.–19. vijek)* (Beograd: Republički Zavod za Zaštitu Spomenika Kulture, 1998) passim.

⁴ Milorad Panić-Surep, *Kad su Živi Zavidjeli Mrtvima*² (Beograd: Nolit, 1963).

ali i svoje dobitnike.⁵ Bila su to vremena kada su, i u Bosni cjelokupnoj i u Mostaru i u Osmanskom Carstvu uopšte uzev, skupa sa kugom, jedni nestajali sa lica Zemlje, drugi padali, treći se dizali, četvrti odlazili u veliki Svijet tragom boljeg života i širih mogućnosti itd.⁶

Kuga, i bubonska i septikemijska i plućna, odavno je primijećena kao veliki globalno-historijski kotač. U pogledu osmanske Bosne, značaj kužnih rednji te drugih zaraza i pomorâ za njenu prošlost dobro je, ali najčešće ili usputno ili epizodično proučavan. Početkom osamdesetih godina XX vijeka objavljen je najskoriji pregled kužnih rednji u Bosni 1463–1800. godine iz pera Bogumila Hrabaka, no taj pokušaj, pun teško provjerljivih podataka i bez ikakve analize, daleko zaostaje iza ranijih Jeremićevih, isto tako dobro dokumentovanih, ali kristalno jasnih desetak stranica.⁷

Autoru ovog rada posrećilo se da naiđe na dva uzorka arhivskih *ostatka*⁸ koji govore o velikoj kužnoj rednji u Bosni 1763–1764. godine. Prvi dokument je kadijski zvanični izvještaj bosanskom veziru o dvjema privedenim ženama, odbjeglih iz Banje Luke u strahu pred čumom, dok je drugi izvor privatno pismo jednog kadije, očito Sarajlije, poslano sarajevskom moćniku Smail-begu Džennetiću. To privatno pismo govori o kugi u Ljubinju i nekim drugim mjestima Hercegovine, a daje

⁵ O tome vid. Elizabeth A. Zachariadou, „Natural Disasters: Moments of Opportunity“, in: *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, ed. Elizabeth A. Zachariadou (Rethymnon: Crete University Press, 1999), 7-11.

⁶ Što se Mostara tiče, o tome vid. Vladimir Ćorović, *Mostar i njegova Srpska Pravoslavna Opština* (Beograd: Srpska Pravoslavna Opština Mostarska, 1933), 35-41 et passim; Husein Ćišić, *Postanak i Razvitak Grada Mostara* (Mostar: IC Štamparija Obzorja, 2007), 161-162, o naglom bogaćenju nasljeđem nakon kužnih rednji.

⁷ Dr. Bogumil Hrabak, „Kužne Rednje u Bosni i Hercegovini 1463–1800“, *Istorijski Zbornik II*, br. 2 (1981): 5-41, gdje su date i reference o ranijim publikacijama dra Rista Jeremića o kugi.

⁸ Podjela izvorâ na *ostatke* i *tradiciju* potiče iz njemačkog jezičko-kulturnog područja u historiografiji i do danas je najsuvislija sa kojom je historiografska metodologija izašla na vidjelo. U nas su je zastupali najveći znalci historiografskog metoda kao Gavro Manojlović, Nikola Radojčić, Mihailo J. Dinić, Jaroslav Šidak, Ivan Božić, Branislav Đurđev, Radovan Samardžić, Sima M. Ćirković, Milorad Ekmečić i dr.

i jedinstveni uvid u mentalitet čovjeka osmansko-islamske tradicije i učenosti suprotstavljenog kuge, bolesti sa kojom se svaki tadašnji punoljetni stanovnik Osmanskog Carstva susretao najmanje dva puta u najaktivnijem dijelu svog života. Dokumenti se daju u integralnom kritičkom izdanju i prevodu te se analiziraju sa stanovišta mikrohistorije i geertzovskog ‘potankog opisa’.⁹ Davno je Gligor Stanojević upozorio na to da je tema ogromna, građa raznovrsna i rasuta i da do pojave bilo kakve ozbiljnije sinteze treba nastaviti sa objavljivanjem i analiziranjem arhivskih, literarnih i likovnih *membra disjecta*,¹⁰ jer svaki novootkriveni parčić podatka jeste kamenčić za rekonstrukciju monumentalnog mozaika uloge boleština i njihovih rednji u prošlosti.

**1. Izvještaj banjolučkog kadije o dvjema privedenim ženama,
odbjeglim od kuge, od 13. rebî’u-’l-âhira 1177. A. H. /
petak, 21. X 1763. A. D.**

ORIGINAL: Turska, Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (=TSA), № E. 730 (više dokumenata u dosjeu).

KOPIJA: Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Orijentalni institut, Arhiv, Acta Ottomanica, Zbirka ANUBiH, № 53 / fotokopija № 45 (= OIS, AO, ANUBiH). Nije bilo moguće izvršiti autopsiju originala, a ne postoje nikakvi podaci o spoljnodiplomatičkim osobinama isprave kao što su dimenzije originala, boja i kvalitet papira, eventualno prisustvo vodenih znakova. Kako je dokument potpisan samo kadijskom titulom, a ne i punim imenom, može se pretpostaviti, analogijom sa brojnim drugim primjercima iz istog vremena, da na poleđini postoji kadijin muhur –

⁹ Nenad Filipović, „Lady Mary Wortley Montagu i Ahmed-beg od Kumodraža“, *POF*, br. LIX (2009): 151–154, sa navodima iz prvorazrednih publikacija Geertza, Ginzburga i Levija; Ariel Salzmann, „Between Saint-Domingue and the Sublime Porte: Revolution, Ottoman Realpolitik, and the Inter-Hemispheric Contingencies of Modern Political Thought“, in: *Political Thought and Practice in the Ottoman Empire*, Halcyon Days in Crete, IX Symposium, ed. Marinos Sariyannis (Rethymno: Crete University Press, 2019), 349–351, 359, 373, 388.

¹⁰ Gligor Stanojević, „Kuga u Sarajevu 1731. i 1793. godine“, *Istorijski Časopis*, br. XXVII (1980): 257.

lični pečat iz kojega bi bilo moguće saznati i njegovo ime, no poledina dokumenta nije snimana ni u jednom dokumentu iz dosjea OIS, AO, ANUBiH, № 53. Mastilo je najvjerovatnije crno, a pismo veoma lijep nestal'lik (*nestal'liq*) s elementima divânije (*dīvānī*). Jezik isprave odražava literarni koine osmanske učene te poslovne pismenosti u Bosni od 1463 do iza 1918. godine, sa svim svojim fazama razvoja.¹¹

Osmanske tekstove transliterisali smo sistemom Īslām Ansiklopedisi sa varijacijama koje su u taj sistem unijela kritička izdanja djela polihistora Muṣṭafā 'Ālija koja je priredio Andreas Tietze. Grafem ۛ transliterisali smo kao *-u / -ü* oslanjajući se na stav Nedima Filipovića da je to bio osnovni alofon tog grafema u osmanskom jeziku, prisutan i šire od ustaljenih dubletâ, a ne hiperarabizujući izgovor *-ve*. Izuzetak predstavljaju arapske sintagme u kojima je taj grafem razrešavan kao *-ve*. Vokalizam je slijedio grafičku sliku originala u kojem su ravnopravno upotrebljavani oblici i starijeg i novijeg osmanskog vokalizma. Osim toga, u skladu sa činjenicom da u govoru obrazovanih ljudi sve do u ranorepublikanski period nije bila provedena potpuna vokalna harmonija,¹² mi smo, tamo gdje je bilo potrebno, poštovali tu jezičku osobinu (npr. *maḥallātinden*, *ḥasteliḡinden*, *ḡayri* itd.). Arapski tekstovi su transliterisani DMG sistemom,¹³ a poštovana su pravila *i'rāba* – pune fleksije jer Osmanlije nisu u arapskom koristile tzv. pauzalnu formu. Perzijski tekstovi su donošeni u DMG sistemu i u klasičnom izgovoru (npr. *gul u bulbul*, a ne *gol o bolbol*), jer ne prihvatamo, danas i kod nas sve pomodniji, moderni teheranski izgovor koji bi, primijenjen na starije tekstove, a posebno one osmanskog porijekla, bio nacionalistički anahronizam i anatopizam. Dokument se prevodi u što

¹¹ To nije bio ni lokalni dijalekt (*Bosna lehcesi*) ni zapis kontaktnog govora, nego jedan specifični koine, inspirisan s jedne strane jezikom visoke prestolničke pismenosti, a s druge lokalnim osmanskim govorima, varijantama zapadno-rumelijskih dijalekata osmanskog jezika.

¹² XVII. *Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garibe*, ur. Hayati Develi (İstanbul: Kitabevi, 2001), 49-53.

¹³ Primjećuje se kako se u izvjesnom broju novijih publikacija u nas pominje nekakav ZDMG sistem transliteracije. Takav sistem ne postoji, nego jedino DMG sistem odnosno dogovorni sistem Njemačkog orijentalističkog društva. ZDMG je skraćenica za časopis tog društva koji slijedi DMG sistem, a on nema neki svoj poseban sistem transliteracije.

je moguće doslovnijem prevodu, ali slijedeći duh zajedničkog bosanskog / srpskog / hrvatskog jezika; pri tome se oslanjamo na poznatu misao Isidore Sekulić da prevod treba da je *sljubljen s originalom*. Isto se tako vodilo računa o posebnostima pravnog jezika kojima se, već tridesetak godina, i u osmanistici u zemljama bivše Jugoslavije, velikim dijelom usljed odlaska sa scene svršenikâ klasičnih studijâ islamskog prava: „jedne u najvećoj meri sveobuhvatne humanističke nauke, koja podrazumeva duga bdenja nad izvorima i čvrste osnove u znanju orijentalnih, islamskih, jezika“,¹⁴ sve manje poklanja pažnja. Tako se u nas npr. više ne pravi razlika između ‘ostavine iza nekoga’ (*tereke, muxallefât*), što je pravni izraz kojim se označava konkretna nasljedna masa iza nekoga, i ‘ostavštine nekoga; ostavštine nečega’, što je apstraktni, moralni, filozofski i metafizički pojam; poistovećuju se zvanični organ *tužilac* i fizičko lice (*privatni*) *tužitelj*, u bosanskom slučaju naturanjem pomodnog kroatizma *tužitelj* kao izraza i za jedno i za drugo. Ovakva insuficijencija pravne kulture zaparala bi uši ne samo Hazimu Šabanoviću, nego i Živojinu Periću i Dimitriju Ruvarcu!¹⁵

KRITIČKO IZDANJE

GLAVNI TEKST DOKUMENTA: 1 *Ma’rūž-ı dā’i-yi devlet-i ‘aliyyeleridür-ki*¹⁶ // 2 *hālā medīne-’i Banālūqa mütesellimi vü qapūdān Hüseyn Bîg qullari ma’rifetile medīne-’i mezbûre maħallâtinden Arnavuziyye*¹⁷

¹⁴ Radmila Tričković, „In Memoriam. Hazim Šabanović ili Jedan Istoričar Beograda (Porječani, kod Visokog, 22. jula 1916. – Istanbul, 22. marta 1971)“, *Godišnjak Grada Beograda*, br. XVII (1970): 5.

¹⁵ Up. Dimitrije Ruvarac, „Cirkular mitropolita Pavla Nenadovića o **Ostavini** (podv. N. F.) Umrlih bez Dece“, *Srpski Sion*, br. XVII (1907): 167–170.

¹⁶ U originalu: *‘aliyyeleridür-ki*. Pored toga, pisano sa *tešdîdom* – znakom za geminaciju, udvajanje suglasnikâ na –y. Uбудuće, u izdanju oba dokumenta, kada god je u originalu dat znak geminacije, on će biti reprezentovan udvojenim grafemom. Tamo gdje nije dat ovaj znak, neće se davati udvojeni grafem, bez obzira na rječničku verziju, budući da smatramo da su varijacije u opserviranju grafičkog predočavanja geminacije jedan od važnih konstituenata bosanskog osmanskog koinea.

¹⁷ Postvokalno / postdiftongalno i intervokalno *z < d*. Pojava karakteristična za srednjovjekovni novoperzijski jezik, posebno zapadnije govore, i prešla u osmanski jezik.

maḥallesi sākinelerinden Ümmihān // 3 bint-i El-ḥācc Muṣṭafā vu Ümm-i Gülsūm bint-i berber Aḥmed nāmetān bīkr-i bālīgalar iḥzār-ı şer' olunup ğibbe s-suāl cevāblarında // 4 bi-emri-llāhi zuhūr iden tātūn ḥasteliginden¹⁸ bizlere xavf tārī olmağla firār eyledük ü ğayri yol ma'lūmumuz // 5 olmadıgından ordu-yı ḥāzret-i vālīye¹⁹ doğru gider iken qapūdān-ı mūmā ileyh rāz gelüb²⁰ bir ferdūñ firārumuzda // 6 şun'-ı taqşirāti vü 'ileti yoqdur didüklerinde mā hüve l-vāqi' bi-'l-iltimās ḥuzūr-ı 'ālīlerine i'lām olundı // 7 bāqi emr ü fermān²¹ ḥāzret-i men lehū l-emrūñdür

DATUM (na arapskom): 1 *Hurrira fī 13 rabī'i l-āhiri sanata 1177*

POTPIS (na arapskom): 1 *Ad-dā'i li-dauāmi daulatikumu l-ālī // 2 bi-madīnati Banālūqah.*

PREVOD

GLAVNI TEKST DOKUMENTA: Podnesak molitelja za njihovu uzvišenu Sreću²² jeste ovo: pod službenim nadzorom njihovoga²³ sklava

¹⁸ Grafem *ḥ* umjesto *x*. Pisarski manir, a ne nepismenost. Up. Sir James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon* (Constantinople: For the American Mission by A. H. Boyajian, 1890), col. 847a, s. v. **khaste**, vulg. **khasta** (dalje: *Redhouse*).

¹⁹ Rjeđi uzorak gramatičko-stilskih grešaka, upotrebom prihvaćenih u visokom stilu, poznatih kao „čuvene greške“ (*ğalaṭāt-i meşhūre*).

²⁰ Bosanski osmanski dijalektalni oblik *rāz gel-* < *rāst gel-*. Ista pojava sreće se i u Bašeskinom osmanskom. Up. Kerima Filan, *Saraybosnali Molla Mustafa'nın Mecmuasi: XVIII. Yüzyıl Hayatına Dair / Medžmua Mula Mustafe Bašeskije iz Sarajeva: o Svakodnevnom Životu u XVIII st.* (Sarajevo: Connectum, 2011), 44, 455, (dalje: *Filan=Molla*). Nalaz ovakve pojave u spomeniku visokog stila potvrđuje da se u slučaju Bašeskije ne radi o zapisu kontaktnog govora, nego o bosanskom osmanskom literarnom koineu.

²¹ U orig. *emr-i fermān*. Zamjene perzijskog dubleta perzijskom genitivnom vezom, i obratno, česte su u svim osmanskim funkcionalnim stilovima i reflektuju fluidnost gramatičko-ortoepskih kategorija u govoru. Up. *Risāle*, ed. Develi, 64.

²² Sintagma *njihovu uzvišenu Sreću* jeste uzorak amfibologijskog iskaza uz upotrebu 3. lica množine kao majestetičnog plurala. Polazeći od dvoznačnosti izraza *devlet* koji znači i „kolo sreće“ i „država, vladavina, uprava“, podnosilac podneska-izvještaja iskazuje da se moli za sreću i države i sultana i namjesnika, iako je njegov glavni adresat bosanski vezir, kao vrhovni vojno-administrativni autoritet u pokrajini, ali i kao sveopšti opunomoćeni zastupnik sultana u Bosni (*vekil-i muṭlaq*). Up. *Redhouse*, col. 926b, s. v. **devlet**.

²³ Majestetični plural. Vid. *supra* n. 22.

Husein-bega, sadašnjeg muteselima grada Banje Luke i kapetana, budući privedene šerijatu punoljetne djevice čija su imena Umihana, ćerka hadži Mustafe, i Umiđulsuma, ćerka berberina Ahmeda, stanovnice mahale Arnaudije što spada među mahale pomenutog grada, kada su rekle, odmah nakon što su upitane, u svojim odgovorima sljedeće: „Usljed toga što nas je spopao strah od bolesti kuge koja je, Allahovom²⁴ odredbom, izbila, utekle smo i dok smo išle, zato što nam nije bio poznat drugi put, pravo u ordiju visokoprevashodstva valije, bile smo natrapale na pomenutog kapetana, a tokom svog bijega nismo ni prema jednom Božjem stvoru zgrešile niti smo ikome bolest prenijele“, ono što se desilo zvanično je izviješteno kao molbeni zahtjev za očekivanim ishodom njihovoj²⁵ previšnjoj nazočnosti, a konačna naredba i zapovijest pripada onom visokoprevashodstvu kod kojega je pravo naređivanja.

DATUM: Napisano trinaestog dana mjeseca reb’u-’l-âhira godine 1177. A. H. [= petak, 21. IX 1763. A. D.]

POTPIS: Molilac za stalnost Vaše previšnje Sreće, u gradu Banjoj Luci.

* * *

Kome je upućen ovaj izvještaj, a ko ga je sastavio? Na prvo pitanje veoma je lako odgovoriti; na drugo teško i, ako se i pokuša sa odgovorom, to ostaje isključivo predlog za razmišljanje. Podnesak vrste *i’lām*²⁶

²⁴ O tome da se arapska riječ *Allāh* može prevesti na bosanski / srpski / hrvatski jezik samo kao *Allah* vid. Besim Korkut, „Još o Arapskim Dokumentima u Državnom Arhivu u Dubrovniku“, *POF*, br. XIV–XV (1964–65): 400, gdje Korkut navodi da su poznati arabisti Baranov, A. M. Salje, Ernst, istoga mišljenja kao i on.

²⁵ Vid. *supra* n. 22.

²⁶ O toj diplomatskoj vrsti vid. Hamdija Kreševljaković, *Muteselimi i Njihov Djelokrug*, Poseban otisak iz *Radovi VII*, Odjeljenje Istorisko-Filoloških Nauka 3 (Sarajevo: Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957), 82; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, (İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve San’at Vakfı, 1994), 345–349; Azra Gadžo-Kasumović, *Diplomatički Dokumenti: Arzuhali, Mahzari, Arzovi, İlami i Sahha-bujuruldiye-Molbe, Žalbe, Kolektivne Predstavke, Prijedlozi, Izvještaji i Sahha-bujuruldiye*, p. o. iz *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke*, br. XXXI (2010): 39–43 et passim (dalje: *Anali Gazi Husrev-begove Biblioteke* = AGHbB).

nađen je u velikom dosjeu E. 730 koji sadrži preko devedeset različitih uzoraka (*‘arż, maḥżar, ‘arż-ı ḥāl, i‘lām, taqrīr, mektūb*) uručenih bosanskom veziru Muhsin-zâde Mehmed-paši²⁷ (Muḥsin-zâde Meḥemmed Pâşâ, umro 26. džumâdâ-’l-ûlâ 1188. A. H. / četvrtak, 4. VIII 1774. A. D., u dubokoj starosti i u rangu velikog vezira te pohodnog vojskovođe) tokom njegovog prvog namjesnikovanja u Bosni (cca 1174–1177. A. H. / 1760–1764/65. A. D.). Za tog prvog namjesnikovanja, Muhsin-zâde je u velikoj mjeri uspio da primiri nezadovoljstva koja su u Bosni nastala tokom posljednjeg, trećeg, namjesnikovanja Hekîm-oglu Ali-paše i vezirovanjâ na Bosni Mehmed-paše Kukavice (1752–1756. i 1757–1760).

Iz arapskog formulara potpisa jasno je da je ovaj ilâm sastavio banjolučki kadija. Izvori potvrđuju da su u Banjoj Luci, u vremenima bliskim nastanku ilâma, i prije i poslije nego što je isprava sastavljena, djelovali najmanje dvojica kadija u punom kapacitetu.

Dvije privedene žene identifikovane su kao „Umihana, ćerka hadži-Mustafe, i Umiđulsuma, ćerka berbera Ahmeda, stanovnice mahale Arnaudije“. Iz ispravâ se dâ zaključiti da su u Arnaudiji stanovali predstavnici elita, više srednje klase i srednje klase.²⁸ Po tome što je Umihanin otac hadžija-hodočasnik u Mekku i Medinu, a taj čin je iziskivao izvjesnu imućnost,²⁹ možemo pretpostaviti da je Umihana pripadala višoj srednjoj klasi, dok je Umiđulsumin otac zanatlija-berberin, pa bi ona trebala pripadati srednjoj klasi, u najboljem slučaju. Ne može se ništa reći o prirodi njihove veze, ali bi se moglo pretpostaviti da su bile

²⁷ O njemu vid. Yuzo Nagata, *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi* (Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1976), 13-15, 117-119 et passim (dalje: Nagata, *Paşa ve Âyânlık*); Idem, „Muhsinzâde Mehmed Paşa“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (dalje: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* = TDVİA) (pristup ostvaren 1. juna 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhsinzade-mehmed-pasa>).

²⁸ Up. Haso Popara, „Tri Neobjavljena Dokumenta o Banjolučkom Mutesellimu i Muhafizu Ali-begu Grošiću –Prilog Historiji Banje Luke 1738–1740.“, *AGHbB*, br. XXIX–XXX (2009): 12, 38, o kućama prebogatog ubijenog muteselima Grošića u Arnaudija-mahali.

²⁹ O tome vid. Osman A. Sokolović, *Nekoliko Starijih Rukopisa o Putovanju na Hadž*, p. o. iz *Glasnika Vrhovnog Islamskog Starješinstva u FNRJ*, br. VIII–XII (1952); Mehmed Mujezinović, „Hadži Jusuf Livnjak – Putopis iz 1024 (1615) Godine“, *Život* XXIII, br. 4 (1974).

komšinice. Da je bilo neke krvne povezanosti među njima, izvještaj bi to sigurno naveo. Nadalje se privedene žene opisuju kao „punoljetne djevice“ (*bikr-i bālīgalar*), iz čega je moguće reći i nešto određenije o njihovoj starosnoj dobi. Najveći broj autoriteta u hanefijskoj sunitskoj pravnoj školi kojoj su Osmanlije pripadali stavlja sedamnaestu godinu života kao gornju granicu punoljetnosti, odnosno pravne zrelosti za ženske osobe (*bulūğ; ruşd*).³⁰ Ako se uzme u obzir da nisu bile udate, onda se njihova starosna dob može staviti u raspon od sedamnaest do trideset godina, budući da je većina žena u premodernim društvima bila udavana do njihove tridesete godine života.³¹ Zato su i dvije privedene žene mogle da se odluče na put van kuće, u javni prostor i u drugo mjesto, čak i u vezirsku ordiju, bez ikakvih pravnih prepreka, dok udata žena, prema osmanskim pravnicima, smije prenočiti isključivo jednu noć kod roditeljâ bez muževljevog znanja i/ili dozvole.³² Napominjemo da ovdje govorimo o pravnim propisima; društvena praksa, pritisak sredine i monumentalna, skrivena, ruka patrijarhata – oličena ne samo u mužu, bratu i svekrui, nego i u majci, svekrvi, starijoj sestri, tetkama kao potpornim stubovima patrijarhalne kontrole – mogli su uticati na to da se ono što su učinile Umihana i Umiđulsuma, iako savršeno jasno upisano kao pravilo u knjigama, u svakodnevnom životu ispoljavalo, prije će biti, kao izuzetak.

Umihana i Umiđulsuma izjavile su da su utekle iz Banje Luke jer se tamo, Allahovom odredbom, pojavila kuga, pa ih je strah obladao (*bi-emri-llâhi zühür iden tã'un hasteliginden bizlere xavf tãrî olmağla firâr eyledük*). Njihovo svjedočanstvo pomaže da se nadopune i geografska karta i hronološka lista kužne rednje u Bosni u prvoj polovini sedme

³⁰ Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı (İkinci Baskı)* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983), 33, № 3.

³¹ Up. Michael Mitterauer, *Grundtypen alteuropäischer Sozialformen: Haus und Gemeinde in vorindustriellen Gesellschaften*, Kultur und Gesellschaft, Bd. 5 (Stuttgart und Bad Cannstatt: Frommann und Holzboog, 1979), passim.

³² Dušanka Bojanić, „Istorijska Osnova Narodne Pesme *Bolest Muja Carevića*“, *Prilozi za Književnost, Jezik, Istoriju i Folklor XXXVIII*, br. 1–2 (1972): 91–97, gdje se citira autoritativno mišljenje Mehmeda Begovića o pitanju.

decenije XVIII vijeka. Iz izvještaja je jasno da je kuga izbila u epidemij-skom vidu i u Banjoj Luci prije kraja septembra 1763, najkasnije. Zahvaljujući Bašeskiji te dubrovačkim i mletačkim zapisima znali smo da je kuga harala u Sarajevu te mnogim mjestima Hercegovine u rasponu 1760–1766. godine. No, kako dubrovačke i mletačke vijesti tokom XVIII vijeka, najčešće, pokrivaju Sarajevo, Travnik, Livno te Hercegovinu, a rijetko dijelove Bosne zapadnije i sjevernije od Travnika, na tu ograniče-nost vidokruga koji izučavana građa pruža trebala bi se obratiti pažnja. Zato što službeni osmanski dokumenti iz ovog vremena rijetko pomi-nju kugu i druge epidemijske bolesti, trebalo bi više pažnje posvetiti ha-bsburškoj građi, osobito onoj nastaloj po pisarnicama kontumacijskih varoši duž granice sa Bosnom na Uni i Savi, a i dublje u unutrašnjost i Vojne granice i Banske Hrvatske te nekih južno-ugarskih županija u današnjoj Bačkoj, jer su se putevi kuge podudarali sa trgovačkim putevi-ma, što je odavno utvrđena opšta karakteristika svake kužne pandemije. Banja Luka je bila najvažnija varoš sjeverozapadne osmanske Bosne, ur-bani centar kojem je gravitiralo Lijeve polje, velika nizija, ali i zabran najbolje hrastovine uza samu Savu, te je tako grad bio prikopčan na međunarodnu trgovinu visoke tonaže u donjem toku Save od Derven-te i Bosanskog Broda do Beograda, pa Dunavom do Vidina i Ruščuka, dunavske delte i ušća. Tom basenu su pripadali, kao banjolučki poslovni sateliti u međunarodnoj trgovini: danas zamrla kasaba Trn, Bosanska Gradiška i Bosanski Kobaš. Na to su se priključivali putevi karavanske trgovine od Splita, s jedne strane, i Sarajeva, s druge strane.³³ Zato do-kumentovanu pojavu kuge u Banjoj Luci 1763. godine treba povezati sa velikom kužnom rednjom u Osmanskom Carstvu 1758–1766, čiji je rukavac bila bosanska rednja 1760–1766. godine. U XVIII vijeku uoča-

³³ Hamdija Kreševljaković, Hamdija Kapidžić, *Vojno-geografski Opis Bosne pred Dubički Rat od 1785. godine*, Građa VII, Odjeljenje Istorisko-Filoloških Nauka 5 (Sarajevo: Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957), 14-16, 18, 20-21, 36-56, 63-64, 67-72; Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i Karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Djela VIII, Odjeljenje Istorisko-Filoloških Nauka 7 (Sarajevo: Naučno Društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957), 134-136 et passim.

va se uspon dunavskog puta kuge u Osmanskom Carstvu, a taj put je, normalno, ključno uticao na kužne rednje na riječnom plovnom sistemu Dunav–Sava–Una. Kuga je izbila u Istanbulu 1759, jednim krakom stigla do Jedrena i Sofije, zatim je dospjela i do Vidina i do Niša. Iz Vidina je dunavskom plovidbom dosegla Beograd, a iz Niša Carigradskim drumom je dodatno pohodila Beograd. Iz Beograda je do Banje Luke morala stići savskom plovidbom jer je to bila glavna ruta za višestruke veze Bosanske krajine i Sjeverne Bosne sa Beogradom i Beogradskim pašalukom; a ta savska plovidba spajala se na Kupu do Karlovca pa kopnom kroz Gorski Kotar do Rijeke i bila je dio velikog sistema premoderne međunarodne trgovine do pojave parobroda i željeznice. U robi koja je najčešće prolazila kroz osmanske i habsburške luke nalazile su se, u ogromnim količinama i na dnevnoj osnovi, između ostalog, vunenene i pamučne tkanine te izrađevine, krzna, rûna, kože, med, svježe i suho voće, brašno, obuća; sve su to idealni prenosnici bacila kuge.³⁴ U jeku posljednje pandemije kuge u XVIII vijeku na osmanskome Balkanu, 1795. godine, beogradski vezir, znameniti hadži-Mustafa-paša, na silu je sebi pridvorio ljekara Vičenca, Levantinca italijanskog jezika, koji je bio na proputovanju za Konstantinopolj, i nije ga od sebe pustio dok se ta pandemija nije smirila.³⁵

U izjavi dvije privedene „punoljetne djevice“ navode se strah pred boleštinom i bijeg kao posljedica straha. Pitanjima bijega, eventualne krivične odgovornosti za bijeg te kako je bosansko društvo XVIII vijeka doživljavalo bijeg pred kugom posvetićemo se u analizi drugog dokumenta, skupa sa podacima iz ovog izvještaja, jer je tako najsvrsishodnije. No, strahu (*xavf*) treba pokloniti par riječi na ovom mjestu. Izvještaj prenosi i upravni

³⁴ Slavko Gavrilović, *Građa o Balkanskim Trgovcima u Ugarskoj XVIII veka: Carinarnice*, II, Zbornik za Istoriju, Jezik i Književnost Srpskog Naroda, Drugo Odeljenje – Spomenici na Tuđim Jezicima, XXXIII (Beograd: SANU, 1996), passim.

³⁵ Jovan Pešalj, „Između Vraća i Lekara: Obeležja Zdravstvene Kulture“, u: *Privatni Život u Srpskim Zemljama u Osvit Modernog Doba*, ed. Aleksandar Fotić (Beograd: Clio, 2005), 482. O hadži-Mustafa-paši (1794–1801) vid. *Kazivanja Očevidaca o Prvom Srpskom Ustanku*, edid. Velimir Starčević i Vojin V. Ančić, Nasleđe (Beograd: Etos, 2004), 20, 28–31, 63–65, 143.

govor³⁶ ispitanicâ tokom kadijskog isljeđenja, pa su odbjele žene navele strah od boleštine kao osnovni razlog svog bijega. Bašeskija izrêkom potvrđuje da je strah bio stalni pratilac kužnih rednji.³⁷ Dova-molitva koju Bašeskija navodi kao talisman protiv kuge jeste ista ona dova na arapskom jeziku koja se sreće ispisana na stotinama sačuvanih jatagana i drugog hladnog oružja, kao apotropejska zaštita od straha uopšte i ratnog straha posebno: „O Ti, čije su dobrote skrivene, spasi nas onoga čega se bojimo“ (*Yā hafīyya l-ālāf nağğinā mimmā naḥāf*).³⁸ Tolika rasprostranjenost te formule i njena prisutnost u raznim sferama ljudskog života, i muškog i ženskog, svjedoči o strahu te misli o strahu kao dijelu palete glavnih gradivnih elemenata tadašnjih egzistencija.

Ostaje još da se nešto kaže o privođenju ove dvije naše poznanice te o ličnosti koja je dala da ih se privede u sudnicu banjolučkog kadije. U izvještaju se kaže da su Umihana i Umidulsuma privedene i ispostavljene u sudnicu banjolučkog kadije pod službenim nadzorom Husein-bega, sadašnjeg muteselima grada Banje Luke i kapetana (*ḥālā medīne-’i Banālūqa mütesellimi vü qapūdān Hüseyn Bîg qullari ma’rifetile... iḥzār-ı şer’ olunup*). Izraelski osmanista Uriel Heyd davno je dokazao da u osmanskome administrativnom jeziku izraz *ma’rifet ile* ne znači „sa znanjem“ nego „pod službenim nadzorom“.³⁹ To podrazumijeva da je Husein-beg iskoristio svoje vojno-administrativne prerogative i proveo početno ispitivanje pomenu-tih žena. Na osnovu tog ispitivanja predao ih je kadiji na dalji postupak. Kadija ih je ispitao, uzeo njihove izjave i proslijedio predmet bosanskom

³⁶ O upravnom govoru u osmanskim dokumentima vid. Gilles Veinstein, „L’oralité dans les documents d’archives ottomans: paroles rapportées ou imaginées?“, *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* LXXV–LXXVI, br. 1–2 (1995): no. spec; *Oral et écrit dans le monde turco-ottoman*, ur. Nicolas Vatin, 133–142.

³⁷ *Filan=Molla*, 77, 213. Up. Kerima Filan, *Sarajevo u Bašeskijino Doba. Jezik kao Stvarnost* (Sarajevo: Connectum, 2014), 246, 252–254, (dalje: *Filan=Doba*).

³⁸ Nenad Filipović, „Orijentalni Natpisi na Hladnom Oružju iz Zbirke Odjeljenja za Etnologiju Zemaljskog Muzeja“, *Glasnik Zemaljskog Muzeja* (dalje: *GZM*), *Etnologija*, n. s., br. XL (1985): 202, 205, 208.

³⁹ Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, ed. V. L. Ménage (Oxford: Clarendon Press, 1973), *passim*.

veziru-namjesniku na rješenje. Kadija je smatrao da eventualna sankcija u ovom slučaju nije stvar suda, nego da to spada u kompetencije valije-namjesnika kao vojno-administrativnog autoriteta (*ülû l-emr*).⁴⁰ Zašto su privedene i zašto su ispitivane te je, konačno, njihov „slučaj“ prosljeđen valiji na rješenje može se naslutiti iz njihove izjave, onako kako ju je kadija valiji pismeno predočio: „tokom svog bijega nismo ni prema jednom Božjem stvoru zgrešile niti smo ikome bolest prenijele“. Ova izjava je važna jer samim time što su se dvije žene branile da nikoga nisu zarazile niti mu naštetile potvrđuje da je u tadašnjem društvu, a posebno u sudskom i vojno-administrativnom aparatu, postojalo izvjesno, *via facti* nastalo, shvaćanje, blisko konceptima javnog zdravstva i ugroženosti javne dobrobiti. Dokument potvrđuje i opšteraiširenost ubjedenja u priljepčivost bolesti kao kuga među Osmanlijama. Oni su, pogrešno, smatrali da pandemične bolesti nastaju mijazmatičnim kvarenjem vazduha i spontanom kreacijom takvih mijazmi, ali su, iskustveno, pojмили priljepčivost na pravi način. Ostajala je dilema: da li se bijegom na neukvareni vazduh spašava od bolesti samo već nezaražen čovjek ili se bolesnik može spasiti dolaskom u prostore neukvarenog vazduha? Sva je prilika da je većinsko mišljenje bilo da je bijeg spas samo za one nezaražene. Dakle, Umihana i Umidulsuma su tvrdile da su zdrave, nezaražene, i da su pobjegle kao takve, ali im se, iz više razloga, nije vjerovalo. Mora se naglasiti da je vladanje, samostalni i odvažni postupak te dvije žene, njihov put u vojni logor, moralo biti nešto što se doživljavalo kao narušavanje ustaljenih obrazaca ponašanja polova. Ponavljamo: iako je slovo prava bilo na njihovoj strani, riječ društva nije! Punoljetna i neudata ženska osoba koja sama ide gdje ju je volja nije mogla biti po volji tadašnjem patrijarhalnom mentalitetu. A još kada se uzme da su se bjegunice zaputile u vezirsku ordiju-vojni logor, stvari postaju još gore. Za tadašnji i tamošnji mentalitet, one su možda mogle biti još uvijek faktički i moralno neoskrvnute tokom svoga puta, ali dolazak i boravak

⁴⁰ O tome vid. *Kur'an* IV: 59 (*an-Nisā'*, medinska sura). U Korkutovom pravno autoritativnom prevodu to mjesto glasi: „O vjernici, pokoravajte se Allahu i pokoravajte se Poslaniku i predstavnicima vašim“. Vid. *Kur'an*, prev. Besim Korkut (Sarajevo: Orijentalni Institut, 1977), 84 (59).

u ordiji mogao je za ondašnje ljude, i muške i ženske, značiti, bez obzira na činjenično stanje, samo završetak „s askerom po jarkovima“, kako to veli gazda-Petar Filipovac u Andrićevoj noveli o višegradskoj đizliji Aniki. Husein-beg je priveo, prema našem tumačenju, dvije odbjegle „punoljetne djevice“, prvo, da se utvrdi jesu li zaražene i jesu li koga drugoga zaražile, drugo, da ih odvрати od zapadanja u nedolično stanje i tako ih spasi socijalne smrti, treće, da ih vrati u mjesto boravka. Kadija je smatrao da je njihov postupak nedoličan, iako se može braniti slovom šerijata, pa ih je predao valiji da on odluči o njima, a takva odluka je uvijek i „drugima na pouku“ (*sāyire ‘ibret içün*).

A sada se pomaknimo nešto više od šest mjeseci kasnije, na početak maja 1764, i pređimo iz Banje Luke do Hercegovine, do Ljubinja i još nekih obližnjih mjesta.

2. Pismo ljubinjskog kadije Omera sarajevskom kajmekamu Smail-begu Džennetiću od 9. zî-'l-ka'deta 1177. A. H. / četvrtak, 10. V 1764. A. D.

ORIGINAL: Bosna i Hercegovina, Sarajevo, Gazi Husrev-begova Biblioteka, Arhiv, *Acta Turcica*, Inv. № 410.⁴¹

SPOLJNODIPLOMATIČKI OPIS: Dimenzije 32,6 x 22,7 cm. Osman-ski jezik. Pismo veoma lijep, kaligrafski, nesta'lik (*nesta'liq*) sa elementima neshā (*nesxī*) i rik'e (*riq'a*). Mastilo crno. Papir osmanski, kvalitetan, de-blji, âharli – prevučen emulzijom za sjaj i trajnost. Ima invokaciju *Hüve* – On. Na licu dokumenta je osnovni tekst pisma; na desnoj margini prva, duža, naknadna bilješka, dok je druga, kraća, naknadna bilješka postavljena prema vrhu dokumenta, u prostor između invokacije pri samom vrhu i izraza *sultānum*. Na poledini efektno ispisana troredna adresa u vrhu, a

⁴¹ Za dozvolu za uvid u original i snimanje kopije, u proljeće 2019. godine, izražavamo zahvalnost mr. Osmanu Laviću, direktoru Gazi Husrev-begove biblioteke, i Azri Gadžo-Kasumović, tadašnjem ravnatelju Osmanskog arhiva Gazi Husrev-begove biblioteke, vodećem znalcu osmanskih arhivalija u BiH.

dijagonalno u odnosu na nju, pri dnu je manji otisak ovalnog pečata koji se samo djelimice može dešifrovati. Tragovi crvenog voska kojim je pismo sigurnosno zatvarano. Sve napomene o jeziku i stilu te o principima izdavanja i prevođenja navedene prilikom obrade prethodnog dokumenta u ovom radu, važe i za ovaj. Treba samo dodati da je jezik ovdje pompezniji, ali da sastavljač vlada tim uzvišenim stilom, iako čuva i osobenosti bosanskog osmanskog koinea. Uzvišeni stil ovdje ima sve odlike takozvanog ‘jezičkog svetog trojstva’ (*elsine-yi selāse*) – naizmjenične upotrebe osmanskog, perzijskog i arapskog u istom tekstu – a to je trojstvo za Osmanlije bilo jedan jezik i krunski simbol njihovog identiteta.⁴²

KRITIČKO IZDANJE

OSNOVNI TEKST: 1 *Hüve* // 2 *Dāme leke l-‘izzu ve-’l-beqā mā dāmeti l-erḍu ve-’s-semā’ se’ādetlü semāhatlü ‘utūfetlü ‘ināyet-medārum {{sulṭānum}}*⁴³ *ḥazretlerinün menba’-ı ‘izz u iqbāl olan // 3 nādī-’i refī’-i lāmi’u l-envār u meclis-i menba’-ı sāṭi’u l-āṣārları şavb-ı se’ādet-evbine güldeste-’i elvān-ı ‘anber-şemīm ü mecmū’a-’i ezhār-ı ‘abher-nesīm ile // 4 mürāāt-i merāsım-i ṭab’-ı ‘ālileri āvīze-’i ṭāq-ı bālāyı istikşāf qılndığı hilālinde hemāre nā’il-i mekārım-i sübhāniyye vü vāşil-i merāḥım-i rahmāniye olmaları da’vāti // 5 ‘an şamīmi l-bāl ser-levḥa-’i cerīde-’i e’māl-dür lütfen ve keremen cānib-i dā’i-’i riyā-’adīmli isti’lām buyurılırsa şükr Rabb-i Te’ālāya es-sāate nuṭa-’i vucūd // 6 şıḥhatde mevcūd olub xāşşaten se’ādetlü sulṭānum ḥazretlerinün tezāyüd-i ömr ü devletleri da’vātile taḥassür ü iştıyāq birle zıkr-i cemīllerinde idigimiz //*

⁴² Filipović, „Lady Mary“, 160-161.

⁴³ Dvostrukim vitičastim zagrada označena je riječ kojoj je u redu ostavljeno neispisano mjesto i koja je visoko izdignuta i ispisana pri samom vrhu, odmah ispod invokacije *Hüve* – On, tj. Bog. Time je adresant izražavao poštovanje prema adresatu kao nekome ko je, društveno i metafizički, doživljavan daleko iznad sastavljača pisma. O toj praksi u službenoj osmanskoj diplomaciji i privatnoj epistolografiji vid. V. L. Ménage, *On the Constituent Elements of Certain Sixteenth-century Ottoman Documents*, p. o. iz: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XLVIII, br. 2 (1985): 296.

7 bir⁴⁴ yāver Lūbīn qaşabasına vuşülümüzden iki gün muqaddem tā‘ün zuhūr u iki cenāze vāqi‘ olmuşiydi⁴⁵ ba‘de-hū bi-emr-i Xudā oldığımız qonaq şāhibinde zuhūr // 8 u bir oğliciği vefāt eyledükde dört hāneden⁴⁶ mā-‘adā cümle qaşaba ehālisi ‘umūm üzre perākende vü qurā vu eṭrāfa perīşān olduqlarında dā‘iñiz // 9 yalnızlığı taḥammül idemedigimden Trebīn qal‘esinde iqāmet üzre olub li-llāhi l-ḥamd ‘azīm-i müferraḥ u keşret-i ecnāb ile müzeyyen bir maḥall olub şimdilik şafā // 10 üzreyüz Ḥaqq Te‘ālā ḥazretleri cümleye şihḥat ve fi d-dāreyn selāmetler iḥsān idüb neyl-i merām birle aḥsen-i vech üzre görışmek müyesser ü naşīb eyliye // 11 āmin bi-ḥaqqi Muḥammedin ve āli-hī l-kāmilīne l-vāşilīn

DATUM (na arapskom): 1 *Hurrira fi 9 dī l-qa‘dati š-şarīfati sanata* 1177

POTPIS (na arapskom): 1 *Ad-dā‘ī ‘Umar*

BILJEŠKA 1 (desna margina, uz osnovni tekst): 1 *El-ān Trebīnde ḥınṭa oqqası beşer pāreye // 2 ü pirinç onar pāreye vü qahve yüzer pāreye-dür Ḥaqq Te‘ālā // 3 beterinden ḥıfz eyliye āmin Lūbīn eṭrāfında tā‘ün var yoq // 4 Mōstārda şat-pat⁴⁷ İstölçede mübālağa çoq ḥattā on beşe dek // 5 cenāze vāqi‘ ölümde Cenāb-ı Bārī müsliminden def‘ eyliye āmin // 6 Gāçqadan iki {{yüz}}⁴⁸ elli miqdāri re‘āyā terk-i evṭān u naql-i // 7 mekān eylemişler Mōstār nā‘ibi bu Lūbīnli İbr[ā]hīm Efendī Mōstār ile // 8 Lūbīn tebdillerin ibrām eyledi ba‘z-ı mulāḥaza ile qabül eylemedük // 9 maḥdūm-ı⁴⁹ muḥteremleri necābetlü rif‘atlü Derviş Biğ ü faziletlü semāhatlü // 10 kerīmü ş-şānum sulṭānum Gūrānī Efendī vü İspreçali Şālih Efendī // 11 vü serdengeçdi ‘Abdullāh Āgā ‘arz-ı xulūş u senā-yı maxşuş qılınub // 12 xātır-ı ātırları su‘āl ü ri‘āyet olunur*

BILJEŠKA 2 (iznad osnovnog teksta): 1 *Faziletlü semāhatlü kerīmü ş-şiyem sulṭānum Mōstār ma‘zūli ‘Alī Efendī vü Trāvnik muvaqqati El-hācc Süleymān Efendī // 2 vü Defterdār-zāde ‘Abdulkerīm Efendī vü ‘Osmān Efendī vü mütevellī Aḥmed Efendī vü Q[urevī-zād?]e⁵⁰ Süleymān Efendī vü*

⁵⁰ Rupa u originalu, zbog oštećenja. U daljoj diskusiji daje se argument za naš prijedlog.

*Pāšō Muştafā Bîg // 3 ü birâderler Muştafâ Bîg ü Ferhâd Bîg huzur[â]tine⁵¹
mezîd-i ikrâm u xulûş-ı nâm birle selâm u duâlar olunub // 4 mübârek
xâtırları ‘alâ vesîreti l-isti’zâm isti’lâm olunur teblîgi bâbında // 5 lütf ü ke-
rem-i ‘inâyet-mendüm sultânüm hazretlerininüñdür ‘Ömer el-Qâdî*

ADRESA (na poleđini): *1 Bi-menni-hî Te’âlâ // 2 hâlâ medîne-’i Sarây
Bôsna qâ’im-meqâmı se’âdetlü semâhatlü ‘uţûfetlü ‘inâyet-mendüm
sultânüm Cennetî-zâde İsmâ’îl Bîg hazretlerinin nâdî-’i refî’lerine işâli //
3 müyesser ola bi-’l-xayr*

PEČAT (muhur; na poleđini): Malen, ovalni. Samo djelimično čitljiv
usljed slabog otiska na originalu.

PREVOD

OSNOVNI TEKST: On (tj. Bog – op. N. F.). Neka tebi (tj. Smail-be-
gu Džennetiću – op. N. F.) potraju višnji ugled i stalnost sve dokle god
budu trajali Zemlja i Nebesa. Ovo je naslovnica obavijesnog lista o po-
slovima i danima koji list iz dubine duše poklanja čitav zbir molitvi za
njihovo⁵² bivanje dobitnikom plemenitosti Presvetoga (tj. Boga – op. N.
F.) i dostižnikom samilosti Milostivoga (tj. Boga – op. N. F.), a to je sve
osvijetljeno u mlađak-mjesecu koji se iščekuje da se objavi kao rasvjetno
kolo⁵³ najzidignutijeg svoda. Priklanjajući se propisima običajâ lijepog
ponašanja koji su u skladu sa njihovom⁵⁴ višnjom prirodom, uz bokor
raznobojnih ruža miomirisnih poput ambre i stručak cvjetova jasmino-
vih zefirnog milodušnog daška usmjerenih prema istinitom pravcu što
mu se dobrosretnost stalno vraća (tj. Smail-begu Džennetiću – op. N. F.)

⁵¹ Vid. *supra* n. 18.

⁵² Majestetični plural, odnosi se na Smail-bega Džennetića.

⁵³ Osmanski farsizam *āvīze* – bukv. „luster“ – preveden je ovdje starijim terminom *kolo* (od grč. *horos* – „kolo“) kojim su se nekada označavala velika rasvjetna tijela, u palatama i javnim građevinama. Vid. Anika Skovran, *Umetničko Blago Manastira Pive*, stud. kat. izl., (Cetinje i Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore i Narodni muzej, 1980), 51, kat. № 33.

⁵⁴ Vid. *supra* n. 51.

jer njihovo⁵⁵ je sastajalište visokoslavnosti prelomnice svjetlosnih zrakâ, te posijelo-kladenac širitelja jasnih znakâ koji su izvor višnjeg ugleda i uspona njihovog⁵⁶ prevashodstva Tebe koji si dobrosretni, napredujućî, dobrostivi, moj obdareniče svojstvima pomaganja drugima, moj predragi gospodaru! A ukoliko se, usljed svoje (tj. Smail-bega Dženetića – op. N. F.) ljubaznosti i plemenitosti, blagoizvoljeva da se bude izviješteno o strani ovoga molioca uskraćenog za ikakvu pritvornost: hvala Gospodaru Svevišnjem, ovoga časka neznatna čestica našeg bitka bivstvuje u zdravlju, a nalazimo⁵⁷ se u stanju lijepih sjećanja na njih (tj. Smail-bega Dženetića – op. N. F.) popraćenih tugom zbog odvojenosti i čežnjom, a posebice smo uz molitve za povećanje njihovog⁵⁸ života i dobre sreće. Dva dana prije našeg prispijeća, skupa sa jednim poslužiteljem, u kasabu Ljubinje, kuga se tu bjê pojavila te se bjehu dogodile i dvije dženaze. A potom se, po odredbi Božjoj, pojavila i kod ukonačitelja kod koga bjesmo. I kada mu umrî jedan grešni sinak, pa kada se čitavo stanovništvo kasabe, osim četiri kuće, onako na sveopštu, raštrka i kada se rasu po selima i na razne strane, budući da ja, ovaj molilac za Vas, ne mogoh da podnesem samoću, riješih se na boravak u tvrdom gradu Trebinju. Hvala Allahu, to je jedno mjesto urešeno mnoštvom radosti i obiljem krajeva; zasada smo u zdravlju. Neka Njihovo Prevashodstvo Istiniti Svevišnji podari svima zdravlja, a u Oba Doma (tj. i na ovom i na onom svijetu – op. N. F.) sigurnost; neka On pospješi i kao dar dosudi, skupa sa dostignućem namjerâ, da se vidimo na najljepši način, âmîn! Tako mi istinitosti Muhammedove i njegove kuće što je čine savršenî, oni što su se duhom sjedinili sa Bogom!

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Odnosi se na autora pisma, Omer-kadiju. Plural upotrijebljen u ovom slučaju, a i niže još nekoliko puta, jeste tzv. deprekatorni, tj. samoomalovažavajući plural, suprotnost od majestetičnog. Smatralo se veoma bezobraznim da se osobe ili niže na društvenoj ljestvici ili mlađe obraćaju više rangiranim te starijim osobama u prvom licu singulara. To su činile najčešće u trećem licu jednine uz korištenje imenica *rob*, *sluga* (npr. *ovaj Vaš sluga*, *ovaj Božji rob*) ili u prvom licu množine, gdje je individualnost utapana u kolektiv.

⁵⁸ Vid. *supra* n. 51.

DATUM: Napisano u devetom danu mjeseca zî-'l-ka'deta časnog, godine 1177. [= četvrtak, 10. V 1764].

POTPIS: Molilac Bogu za Vas, Omer.

BILJEŠKA 1: Ovoga trena u Trebinju je oka pšenice po pet para, piri-nač po deset para, a kafa po stotinu para. Da učuva Istiniti Svevišnji od gorega, âmîn! Na ljubinjiskim stranama kuge jedva da ima. U Mostaru tu i tamo. U Stocu mnogo, baš premnogo, tako da bude i do petnaest dženaza dnevno. Neka Njihovo Veličanstvo Stvoritelj od smrti odbrani muslimane, âmîn! Izgleda da je iz Gacka raje u broju od dvije stotine i pedeset napustilo svoje rodne grude i naselilo se na druga boravišna mjesta. Onaj Ljubinjac Ibrahim-efendija navaljivâ sa zamjenom Mostara i Ljubinja. Uz određeno pažljivo razmatranje, ne prihvatismo. Učiniiv iskreno podvorenje i posebnu hvalu veleštovanima: njihovom (tj. Smail-bega Džennetića – op. N. F.) uvaženom i usluženom potomku plemenitorođenom i istaknutom Derviš-begu,⁵⁹ vrlinama preobilnom i napredujućem i mom plemenitoslavnom te gospodaru mome Gûrânî-efendiji,⁶⁰ Sprečaku Salih-efendiji,⁶¹ serdengečdiji Abdulahu,⁶² pokorno se javlja i propituje se za stanje njihovih slatkomirisnih umovanja.

BILJEŠKA 2: Otposlav pozdrave i pokloniv molitve skupa s obiljem

⁵⁹ Sin Smail-begov, Derviš-beg Džennetić (umro kraj 1792– poč. 1793), višekratni mute-selim Sarajeva tokom osamdesetih godina XVIII vijeka. Vid. Hamdija Kreševljaković, „Dženetici. Prilog Proučavanju Feudalizma u Bosni i Hercegovini“, *Radovi II, Odjeljenje Istorisko-Filoloških Nauka*, br. 1 (1954): 140–142, 146, 161.

⁶⁰ Mehmed Mejli-ji Gûrânî (Mehemmed Meyli-yi Gûrânî, umro iza 11. II 1781 u Travniku, gdje je duže vrijeme nekim poslom boravio, bio rodom i životom iz Sarajeva), uglednik, pjesnik, intelektualac, mistik, poslovni čovjek, član najuže neslužbene vrhuške oko Smail-bega Džennetića.

⁶¹ Nije bilo moguće pobliže identifikovati ovu ličnost.

⁶² Ovo je, gotovo sigurno, onaj „ponos serdengečdijâ, hadži-Abdulah-aga“ (*faxr-i serdengeçdi-yân*) koji je 1177. A. H. / 12. VII 1763 – 30. VI 1764. A. D. obnovio mesdžid hadži-Hasan-pehlivana na lijevoj obali Miljacke u kasnijoj ulici Podtekija. Mujezinović u drugom radu pretpostavlja, mislimo opravdano, da je ovaj hadži-Abdulah-aga bio član moćne i bogate janičarsko-trgovačke porodice Hadžimuratović. Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, I – Sarajevo*, Kulturno nasljeđe (Sarajevo: Veselin Masleša, 1974), pas-sim. (dalje: Mujezinović, *Epigrafika, I*).

iskazivanjâ počasti i s iskrenošću prema njihovom ugledu, veleštovani-
ma: vrlinama preobilnom i napredujućem i mojemu plemenitih svojsta-
va i navada te gospodaru mojemu mostarskom kadiji na raspoloženju
Ali-efendiji,⁶³ travničkom kadiji na službenoj dužnosti hadži-Sulej-
man-efendiji,⁶⁴ Defterdariji Abdulkerim-efendiji,⁶⁵ Osman-efendiji,⁶⁶
muteveliji Ahmed-efendiji,⁶⁷ K(ureviji?) Sulejman-efendiji,⁶⁸ Pašo Mu-
stafa-begu,⁶⁹ braći Mustafa-begu⁷⁰ i Ferhad-begu,⁷¹ očekuje se, sa naju-
molnijim uvažavanjem, izvještaj o njihovim bivstvovanjima blagoslove-
ne uspomene u nas. A što se tiče saopštenja u vezi sa gornjom molbom,
to spada u ljubaznost i plemenitost njihovog prevashodstva, mojeg ob-
darenoga svojstvima pomaganja drugima, gospodara mojega (tj. Sma-
il-bega Džennetića – op. a.). Omer-kadija.

ADRESA: Uz podršku Njega Svevišnjega. Njihovom sastajalištu viso-
koslavnosti, njihovom prevashodstvu, sadašnjem kajmekamu grada Sa-
rajeva, dobrosretnom, napredujućem, dobrotivom, mojemu obdarenom
svojstvima pomaganja drugim, gospodaru mojemu Džennetiću Sma-
il-begu, neka mu se pošiljka u dobru pospješi.

* * *

⁶³ Ovo je član moćne ulemansko-begovsko-aginske sarajevske porodice Ćurčić. Bašeskija kaže da su mnogi pisali žalbe protiv njega, ali ga cijeni i kao čovjeka i kao službenika. Umro novembra 1775.

⁶⁴ Ovu ličnost nije moguće pobliže identifikovati.

⁶⁵ Član stare ugledne sarajevske porodice Defterdarija, *vulg.* Teftedarija.

⁶⁶ Ovu ličnost nije moguće pobliže identifikovati.

⁶⁷ Ovo je kadija Ahmed-efendija koji je bio drugi po redu mutevelija Gazi Husrev-begovog vakufa iz porodice Mutevelić. Nastupio kao mutevelija 23. VIII 1747. i bio na toj dužnosti, uz kadijsku službu po raznim mjestima Bosne i Carstva, do svoje smrti u Stocu, septembra 1784.

⁶⁸ Ugledni pripadnik ulemanskog-učenjačkog staleža, umro 1190. A. H. / 21. II 1776. – 8. II 1777. Vid. Mujezinović, *Epigrafika, I*, 343.

⁶⁹ Najvjerojatnije član porodice Ćurčić kojega po nadimku Pašo pominje Bašeskija.

⁷⁰ Brat adresatov, Mustafa-beg Džennetić.

⁷¹ Brat adresatov, Ferhad-beg Džennetić, umro 1783. godine od kuge, a ubrzo za njim umro mu je i jedini, maloljetni, sin, od iste bolesti.

Adresat ovoga pisma je Smail-beg Džennetić, višestruki sarajevski muteselim (1754–1764, 1766–1769, 1770–1771, 1773, 1774–1775, 1775–1776, 1776–1777) te jedan od najmoćnijih i najbogatijih Sarajlija svoga doba. Pismo za zvanje Smail-begovo koristi sinonim kajmekam (*qā'im-meqām*) i potvrđuje da je Smail-beg, *pace* Kreševljakoviću, još i početkom maja 1764. godine bio i dalje aktivni sarajevski muteselim.⁷² Pisac je izvjesni Omer, kadija – kako se sâm potpisao u drugoj naknadnoj bilješci. Iz pisma se vidi da je bio kadija u zastupstvu – nâ'ib (*nā'ib*)⁷³ koji je otišao iz Sarajeva na dužnost u Ljubinje i tu ga je zatekla kuga. I visoki, uspješan, stil pisma, pun arabizama i farsizama upotrebljenih u najsloženijim oblicima osmanske rimovane proze (*sec'-i muraşsa'; tarsī'*),⁷⁴ potvrđuje njegovu istinsku učenost. Pripadao je krugu oko Smail-bega Džennetića i veoma držao do pripadnosti cjelokupnom krugu, što potvrđuju kurtoazne fraze pristojnosti upućene i muteselimu i njemu najbližim ljudima. Pored ovih jasnih činjenica, moglo bi se pretpostaviti da se radilo o mlađem članu kruga koji je očekivao karijerni i društveni uspon kroz patron-klijentski odnos (*intisāb*)⁷⁵, uz Smail-bega i njegove najbliže neformalne saradnike te sina. U nastavku donosimo detaljnu analizu podataka o kugi u Omer-kadijinom pismu, budući da se, zbog prostornog ograničenja, ne možemo upuštati u osvrt na druge podatke.

Dakle, o kugi. Pismo daje podatke o velikoj kužnoj rednji u Bosanskom pašaluku, odnosno u Hercegovačkom sandžaku 1760–1766, koja je bila samo dio pandemije po čitavom Carstvu 1758–1766.⁷⁶ Nauka je utvrdila da je Hercegovina bila jedno od tzv. prolaznih, odnosno perio-

⁷² O sinonimici vid. *supra* n. 39.

⁷³ O nâ'ibima vid. Azra Gadžo-Kasumović, „Imenovanja Kadija i Njihovih Zamjenika / Pripravnika“, *POF*, br. LXVII (2017): 179–185.

⁷⁴ O ovim kategorijama vid. Ahmed Ateş, „Seci“, *İslâm Ansiklopedisi*; İsmail Durmuş, „Tarsi“, *TDVİA*.

⁷⁵ O tome vid. Norman Itzkowitz, „Eighteenth Century Ottoman Realities“, *Studia Islamica*, br. XVI (1962).

⁷⁶ Daniel Panzac, *La Peste dans l'Empire Ottoman, 1700–1850*, Collection Turcica, V (Leuven: Peeters, 1985). Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700–1850)*, čev. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı, 2001), 48–51, 79, 101–103.

dičnih žarišta kuge na osmanskome Zapadnom Balkanu u XVIII vijeku i kratko iza toga, zaključno sa velikom rednjom 1813–1817. Za razliku od endemskih žarišta gdje je kuga stalno prisutna, u tzv. prolaznim žarištima kuga se javlja redovno, ali u intervalima, najčešće jednom u deceniji. Po red Hercegovine, ta žarišta su Srednja i Sjeverna Albanija sa Crnom Gorom u basenu Skadarskog jezera, trasa Dubrovačkog drumca do njegovog spajanja sa Carigradskim drumom prema Sofiji, Skoplje sa Vardarskom dolinom do Soluna. Pokazuje se da su sva ta žarišta bila povezana karavanskim putevima. Ti putevi su se naslanjali i na morsku plovidbu preko Drača, Skadra, Ulcinja, Bara, Dubrovnika, Splita, Soluna itd. Hercegovina je vezom sa Sarajevom bila priključena i na Banju Luku i plovidbu na Dunavu, Savi i Uni, kako smo već pokazali. Sve su to bili ulazi za bacil i docniji putevi kuge.⁷⁷ Vlaho Stulli, dubrovački sanitarni kancelar u vrijeme francuske uprave, pisao je pretpostavljenima u Ljubljani, novembra 1812, kako je Dubrovčane iskustvo naučilo da, kada god je kuga u Solunu, ona brzo stiže i u Bosnu, zbog neprestanog i obimnog prometa svake vrste između Soluna i Bosne.⁷⁸ Zato i pojava kuge u Ljubinju 1764. godine nije izolovani slučaj, a to i samo Omer-kadijino pismo zorno daje. Prema dubrovačkim i mletačkim arhivalijama, u intervalu januar–oktobar 1763. godine, kuga je harala po Hercegovini. U ljeto te godine raspojasala se po Nevesinju, Mostaru, okolini Gacka, Stocu. U rasponu 1764 – kraj 1766. godine boleština je zabilježena u Popovu, Ljubinju, Stocu, Dabrici, Grabovcu, Nevesinju, Pridvorcima, Foči i okolini, Koritima, Bileći, Bilečkim Rudinama, manastiru Dobrićevu, Ljubomiru, okolini Mostara, manastiru Duži i selima oko njega, Zupcima, Nikšiću te Župi nikšićkoj i Vrhovini.⁷⁹ Ova topografija podudara se sa kartom koju možemo izraditi na osnovu Omer-kadijinog pisma, jedino njegovi podaci nisu tako podrobni, jer on pominje samo glavna mjesta na osi Mostar–Trebinje. Prema tom pismu, kuge je bilo, sa različitim stepenima jačine, u Mostaru, Ljubinju, Gacku,

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Državni arhiv u Dubrovniku, Hrvatska (dalje: DAD), *Acta Gallica*, № 4643, VI/1 (3. XI 1812); DAD, *Acta Gallica*, № 4676, VI/1 (6. XI 1812).

⁷⁹ Vid. *supra* n. 76; *Filan=Doba*, 244-47; Hrabak, „Kužne Rednje“, 29-33.

Stocu. U Trebinju, prema njegovom pismu, nije bilo kuge u maju 1764. godine, a dubrovačke i mletačke vijesti bilježe slučajeve kuge u selima okolo Trebinja, ali ne i u sâmom Trebinju.⁸⁰ To je nezavisna potvrda visoke izvorne vrijednosti Omer-kadijinog pisma, budući da bi i Dubrovčani i Mlečani zabilježili i najsitniju pojavu čume u Trebinju; jer Trebinje je bilo od beskrajnog vojno-administrativnog, poslovnog i saobraćajnog značaja i za Mlečane i za Dubrovčane.⁸¹ U trenutku kada Omer-kadija piše pismo, ako ćemo vjerovati kadiji – a nema razloga da se njegova riječ uzme *cum grano salis*, kuge gotovo da i nema u Ljubinju, iz kojega se svijet razbježao na razne strane. U Mostaru, veli on, ima je tu i tamo. To je pisano na početku sezonskog rasta epidemije. Naime, ekologija kužne zaraze zahtijeva, kao optimalne uslove za širenje, temperature u rasponu 22–25°C i vlažnost vazduha minimalno 60–70%. Zato su ljeta i rane jeseni bile sezone rasplamsavanja kuge, jer su se kuge, godišnje, začinjale obično u rano proljeće, rasplamsavale tokom ljeta i smirivale do decembra. Velike rednje tako su se sezonski javljale i smirivale u prosjeku od tri do šest godina zaredom, kao što je bio slučaj sa rednjom 1758–1766.⁸² Prema dubrovačkim i mletačkim vijestima za 1764 – mart 1765, u Ljubinju je umrlo oko 50 osoba, po Popovu polju gotovo 200, u Mostaru 2000 na 6000 kuća.⁸³ To bi potvrđivalo tačnost Omer-kadijinih vijesti o Ljubinju. No, istinsko čuđenje izaziva podatak da je u Stocu bilo, 1764. godine, dnevno i do 15 muslimanskih sahrana umrlih od kuge. Čuđenje izaziva tačnost podatka, a ne njegova fantazmagoričnost! Nezavisni izvori potvrđuju Omer-kadijinu verziju. Dubrovački i mletački izvori govore o 300 mrtvih od kuge u Stocu 1764. godine,⁸⁴ a osmanski bilježe izumiranje čitavih porodica koje

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Up. Vladislav Skarić, „Trebinje u 18. vijeku“, GZM, br. XLV/2 (1933); Vesna Miović-Perić, *Na razmeđu. Dubrovačko-Osmanska Granica (1667.–1806.)*, Monografije, 14 (Dubrovnik: HAZU, 1997), Index s. vv. Trebinje (Trebinjci) i Trebinjska kapetanija.

⁸² Panzac, *Veba*, 47–51, 112–117, 172.

⁸³ Vid. *supra* n. 79.

⁸⁴ Ibid.

nasljeđuju rođaci iz drugih krajeva Hercegovine.⁸⁵ Kada je habsburški krajiški oficir, zastavnik Božić, uhodio po Bosni 1785. godine, on je našao da je Stolac opkopani grad sa 300 „turskih“ kuća, uključujući i podgrađa (*die geschlossene Stadt Stolacz, so aus 300 türkischen Häusern samt Vorstädten bestehen*).⁸⁶ Ukoliko uzmemo da stolački gubitak od kuge u prvoj polovini sedme decenije XVIII vijeka nije mogao premašiti 200 muslimanskih kuća, onda se može uzeti da je broj muslimanskih kuća u Stocu te 1764. godine mogao iznositi oko 500. Budući da je Muhamed Hadžijahić ubjedljivo pokazao da u XVIII vijeku multiplikator za pretvaranje broja kuća u broj stanovnika treba da bude šest, a ne pet,⁸⁷ onda je maksimalan broj stanovnika pred pomor iznosio 3000 duša. Stanje od 10–15 mrtvih dnevno, čak i ako ga ograničimo na tri mjeseca rednje, katastrofalno je za jednu kasabu od jedva 3000 duša. Uporedbe radi, navešćemo slučaj nepojamno mnogoljudnije Smirne koja je, između 1730. i 1780, konstantno brojala oko 100.000 duša.⁸⁸ U vrijeme iste kužne rednje koja je zahvatila i Stolac, ali nešto ranije, kako svjedoče izvještaji mletačkog konzula iz Smirne tokom 1762, u najubojitijim mjesecima, dnevni omjer umrlih bio je sljedeći: početkom juna 20 dnevno, krajem juna 40 dnevno, tokom jula 200 dnevno, da bi u kasnu jesen boleština posustala za tu godinu.⁸⁹ U ne-

⁸⁵ BiH, Sarajevo, OIS, Arhiv, AO, ANUBiH, № 10/II, fotok. № 149, dok. № 6 i fotok. № 150, dok. № 2, od 1178. A. H. / 1. VII 1764. – 19. VI 1765. A. D. Originali: Turska, Istanbul, BOA, *Böşna Ahkâm-ı Şikâyet Defteri*, № 2. Omer-beg (Ljubović?) iz Nevesinja žali se Visokoj Porti da ne može da uđe u posjed nasljedstva iza umrle mu sestre, za života stanovnice Stoca, Dževahire, udove ranijeg stolačkog kapetana Smail-kapetana Šarića (umro 1761). Prvo su umrla Dževahirina djeca, sin i tri ćerke, 1764. godine, pa za njima i Dževahira. Ulaz u posjed mu, protivpravno, prèče Dževahirini pastorci, Smail-kapetanovi sinovi iz prvog braka. Očito se radi o kužnim smrtnima, što potvrđuju verzije Husage Čišića o bogaćenju nasljedstvom, nakon kužnih rednji u Hercegovini (cca 1731–1818). Vid. *supra* n. 6. O Smail-kapetanu Šariću vid. Hamdija Kapidžić, *Stolac u XVIII Vijeku*, p. o. iz: *Gajret. Kalendar za 1941. godinu* (Sarajevo: Bosanska pošta, 1940), 4-6 et passim.

⁸⁶ Kreševljaković i Kapidžić, *Vojno-geografski Opis*, 83.

⁸⁷ Dr. Muhamed Hadžijahić, „Metodološki Postupci kod Utvrđivanja Broja Bosanske Populacije u Kasnijem Turskom Periodu“, *Prilozi Instituta za Istoriju XI–XII*, br. 11–12 (1975–76): 300–301.

⁸⁸ Panzac, *Veba*, 121, tab. 5.

⁸⁹ *Ibid.*, 172.

dostatku specifičnih izvora, možemo samo iznositi hipoteze o uzrocima ovako visoke smrtnosti u Stocu u vrijeme pomenute rednje. Kako je jasno da je u drugim mjestima bijeg od morije bio najučinkovitija predohrana od kužne smrti, moglo bi se pretpostaviti da Stočani, iz nekog razloga, nisu bježali visoko u planine. Možda su bježali prema obližnjem Hutovu blatu i Donjoj Neretvi, što ne bi bio dobar izbor, pa ih je, na već oslabljen imunitet, dohvatila malarija, endemična za te polumočvarne krajeve sve do Titove Jugoslavije, i pokosila ih definitivno? Omer-kadija svjedoči da je u čitavom domaćinstvu njegovog ukonačitelja u Ljubinju, prije bijega, umro samo „jedan grešni sinak“. To se slaže sa podacima drugih izvora da su kugi, nerijetko, prva podlijegala djeca.⁹⁰ Razlozi bi se mogli tražiti u slabijem imunitetu djece uzrokovanom slaboproteinskom i slabovitaminomskom, jednoličnom, ishranom zasnovanom na žitaricama i mahunar-kama, uz začudno malo mesa te bijelog mrsa, voća i povrća,⁹¹ te na nezrelosti djece za usvajanje iskustveno stečenih mjera predohrane (npr. primanje darova u kovanicama koje su bile i ostale među glavnim epidemijским prenosnicima, pa i u vrijeme covid-19!). Francuski konzuli na Levantu zabilježili su da je u jednom selu u Bosni, udaljenom od Dubrovnika 30 francuskih milja ili vrsta (*lieue*), 1762. godine pomrlo svih 380 stanovnika! Vrlo je moguće da se radi o nekom selu na potezu od Neuma do Stoca, blizu Hutova blata, u tom dijelu Popova-polja.⁹² To, posred-

⁹⁰ Miović-Perić, *Na razmeđu*, 322, pr. 68, izvještaj Boža Brbore od 13. III 1795. o kugi u Ljubinju koju su donijeli Arnauti na putu iz Bosne u Dubrovnik, pa se kaže „rečeni Arnauti atakali su kugu rečenijem kućam, bivši su dali njeke pare djeci rečenoga Čuka, i Topalovića za bakšiš“.

⁹¹ Iako su dinarski te balkanski planinštaci uopšte proizvodili velike količine i svježeg te suhog mesa, odnosno bijelog mrsa, te manje, ali nikako zanemarljive, količine voća i povrća, oni su tim proizvodima trgovali, dok im je ishrana bila jednoličnija i slabija. Najkvalitetnija hrana ostavljala se za starije i kućne starješine, dok su djeca hranjena daleko nekvalitetnijom hranom. Vid. Luka Grdić-Bjelokosić, „Srpska Narodna Jela u Hercegovini i u Bosni“, u: *Iz naroda i o Narodu*, ed. dr. Hatidža Krnjević, *Baština*, 17 (Beograd: Prosveta), s. a., 307-310, 314, 318, 332-338; Olga Zirojević, „Jelo i Piće“, u: *Privatni Život u Srpskim Zemljama u Osvit Modernog Doba*, ur. Aleksandar Fotić (Beograd: Clio, 2005), 233-234, 236-237, 239-241.

⁹² Panzac, *Veba*, 170; *Filan = Doba*, 250. Prema Vlajincu, *lieue* ili francuska milja, odnosno vrsta, iznosila je oko 4500 m. Up. Milan Vlajinac, *Rečnik Naših Starih Mera u Toku Ve-*

no ali jasno, također snaži pouzdanost tvrdnje iz Omer-kadijinog pisma.

Svaka epidemija, a kuga u ona vremena posebno, stvara i skupoću, ne samo raznih vrsta robe nego i osnovnih živežnih namirnica. Omer-kadija piše Smail-begu Džennetiću u Sarajevo da je u Trebinju 1764. godine, u kužno doba, oka pšenice pet para, oka pirinča deset para, a oka kafe stotinu para. Prema jednoj dubrovačkoj listi kurseva monetâ u Osman-skom Carstvu iz 1765. godine, real, tj. groš iznosio je 40 para, a cekin 160 para, a jedna osmanska para jednaka je jednom dubrovačkom dina-ru.⁹³ Jedan popis šteta od 1218. A. H. / 23. IV 1803. – 11. IV 1804. A. D., koje su u kasabi i kadiluku Ljubinje počinili panduri stolačkih ajanâ Omer-bega i Ali-age Rizvanbegovića, svjedoči da je oka pšenice u kadilu-ku Ljubinje, uključujući i Trebinje, iznosila tada, čitavih četrdeset godina poslije Omer-kadijinog pisma, dvanaest para.⁹⁴ Pri analizi se mora uzeti u obzir konstantni rast cijena te kvarenje novca u Osmanskom Carstvu od 1774. godine; prema tome, „kužna“ cijena oke pšenice od pet para bila je, u svoje vrijeme, enormno visoka i izuzetna. Redovna cijena morala je biti niža. Ilustrativan je i podatak o cijeni kafe. „Kužna“ cijena joj je 100 para te 1764. godine. U Dubrovniku, gdje je Trebinje nabavljalo svoju kafu, cijena kafe za uvoz u Bosnu 1773. godine bila je 70 para.⁹⁵ Dakle, opet je „kužna“ cijena daleko viša od redovne, i to vremenski kasnije! Vijesti o cijenama živežnih namirnica iz pisma reflektuju potrebe sarajevske elite, tj. ljudi kojima Omer-kadija piše, a ne lokalnog stanovništva Ljubinjskog

kova, III, Posebna Izdanja CDXVIII, Odeljenje Društvenih Nauka 63 (Beograd: SANU, 1968), coll. 532a-b, s. v. *Lieue* (*la*). Kada se razdaljina preračuna, mogućnost da se radi o lokalitetu na potezu Neum–Stolac, ukraj Hutova blata, a u donjem dijelu Popova polja, ukazuje se kao visoko vjerovatna.

⁹³ Vuk Vinaver, „Monete u Srbiji Prvoga Ustanka“, *Zbornik Istorijskog Muzeja Srbije*, br. II (1960): 6 i n. 22.

⁹⁴ Državni arhiv Srbije, Beograd, Legat Andrije Luburića, *Zbirka Osmanskih Dokumenta*, Privr. Inv. № 228. Na dozvoli za uvid u original i pomoći prilikom rada u Državnom arhivu u Beogradu (2018, 2019, 2020) dugujem zahvalnost dr. Miloradu Perišiću, gđi Enisi Alomerović-Hubanić, gđi Petri Ćurčić i gđi Jeleni Ničević. Ovaj izvor objavljujemo u posebnoj studiji.

⁹⁵ Vuk Vinaver, „Prilog Istoriji Kafe u Jugoslovenskim Zemljama“, *Istorijski Časopis*, br. XIV–XV (1963–1965): 343 i n. 99.

kadiluka. Dostavlja im vijesti o robama koje oni inače koriste u svojim domaćinstvima, a ne daje kompletan pregled cijena tamošnjeg osnovnog živeža. Zato u pismu nema pomena o cijenama različitih vrsta prosa, ječma, raži, iako su te žitarice bile u širokoj upotrebi u tom kraju, široj od upotrebe uvijek najskuplje pšenice, o čemu potvrde daje, između ostalog, i pominjani popis zloupotreba i štetâ koje su u Ljubinjском kadiluku nanijeli Rizvanbegovićâ panduri, početkom XIX vijeka.⁹⁶

Omer-kadija navodi da postoje vijesti da je iz Gacka, zbog kuge, izbjeglo i na druga se staništa naselilo hrišćanâ-štićenikâ u broju od dvije stotine i pedeset. Omer-kadija brojem dvije stotine i pedeset misli, najprije će biti, samo na kućedomaćine. Tako bi faktički broj izbjeglih Gačana-hrišćana, ukoliko se koristi Hadžijahićev multiplikator šest, zapravo iznosio 1500 duša. U vrijeme nastanka ovog pisma izraz raja (*re'âyâ*) na osmanskome Balkanu označava isključivo nemuslimansko stanovništvo, a ne društveni sloj bez obzira na konfesionalnu pripadnost, i to je, ubjedljivo, dokazano u jednoj skorijoj studiji.⁹⁷ U ovom izvještaju je bitno da on govori ne o privremenom uklanjanju pred boleštinom, nego o promjeni staništa (*naql-i mekân*); drugim riječima, o migraciji, odnosno o cvijićevskom metanastazičkom kretanju izazvanom epidemijama.⁹⁸ Da se radi o postupku koji se ubraja u obrasce dugog trajanja, potvrđuje i Bašeskijin podatak iz 1198. A. H. / 26. XI 1783 – 13. XI 1784. A. D. o naseljavanju gatačkih čifčija na kugom opustjele čifli-

⁹⁶ Vid. *supra* n. 94. Još sedamdesetih godina XX vijeka u Popovu i Ljubinjском polju te okolini Trebinja bijeli, pšenični, hljeb nazivan je „kolać“ i smatran je luksuzom. Na podatku zahvaljujem poč. dru Vlajku Palavestri, naučnom savjetniku Zemaljskog muzeja, koji je u tim krajevima višekratno vršio terenska istraživanja, a budući da je i sâm bio starinom od obližnjeg Gatačkog polja, odlično je poznao tradicionalni gornjohercegovački život.

⁹⁷ Aleksandar Fotić, „Tracing the Origin (sic!, *recte*: Origins – op. N. F.) of a New Meaning of the Term *Re'âyâ* in the Eighteenth-century Ottoman Balkans“, *Balkanica*, br. XLVIII (2017): 61–64.

⁹⁸ Jovan Cvijić, „Uzroci Metanastazičkih Kretanja“, *Naučnici*, izb. i predg. Vojislav Đurić, Srpska Književnost u Sto Knjiga, 61 (Novi Sad i Beograd: Matica Srpska i SKZ, 1972), 130. Najnoviju literaturu i analize o ulozi migracija u historiji Bosne u XVII i XVIII vijeku daje: Ramiza Smajić, „Migracijski Tokovi. Društveno-Političke Prilike u Bosanskom Ejaletu (1683–1718)“, (doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019), *passim*.

ke u rogatičkom kraju; naseljenike, uzgred budi rečeno, nije bio dobar glas, ali Bašeskija, i pored toga, osuđuje neljudski i bespravni postupak i sarajevskih vlasti i tamošnje svjetine prema jednoj grupi tih čifčija, optuženih za hajdučiju.⁹⁹ Oni su se u Rogaticu naselili, očito, u toku strašne čume koja je bjesnila u prvim godinama devete decenije XVIII vijeka u čitavom Bosanskom pašaluku. Takvo seljenje je za njih bilo uobičajeno prilikom svake morije.

To nas dovodi do pitanja odnosa bijega i kuge. Bijeg se mora posmatrati dvojako: prvo kao izraz shvatanja i u učenjoj i u narodnoj medicini o tome šta je zaštita od kuge, a drugo kao dio metafizičkih predstava o ulozi predodređenja u čovječijoj egzistenciji te kao izraz mentaliteta formiranog vjerskim shvatanjima i vrijednostima izgrađenim na osnovu tih shvatanja. U narodnim ljekarušama i zapisima usmenih medicinskih predaja ne pominje se nikakav lijek, odnosno terapija protiv kuge, bilo narodno-farmakopejska, bilo magijska, bilo vjersko-ritualna. Grđić-Bjelokosićevi zapisi iz Hercegovine pominju terapije protiv teških bolesti kao što su bjesnilo, žutica, živa rana tj. tuberkuloza kože, crni prišt, srdobolja, sušica, frenjak tj. sifilis, trbušni tifus, kratelj tj. kolera, ali pomena nekoj terapiji protiv kuge nema.¹⁰⁰ U monografiji o folklornoj medicini u Kratovu, Stevan Simić bilježi tradicije o kugi koja se u tom kraju naziva čuma. Narod vjeruje da čumi nema lijeka, ali da je moguće da se čovjek od nje sačuva bijegom u planine, jer čuma mori samo po naseljenim mjestima, gradovima i selima.¹⁰¹ Oba uzorka narodne medicine daju za pravo onim shvatanjima koja folklornu medicinu posmatraju kao složeno kulturno dobro, sa svojim historijskim razvo-

⁹⁹ *Filan=Molla*, 170; Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis (1746–1804)*², prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović (Sarajevo: Veselin Masleša, 1987), 234-235. Takođe: Avdo Sućeska, „Popis Čifluka u Rogatičkom Kadiluku iz 1835. Godine“, *POF*, br. XIV–XV (1964–65): passim.

¹⁰⁰ Luka Grđić-Bjelokosić, „Narodni Lijekovi“, in: *Iz naroda i o Narodu*, ed. Krnjević, passim.

¹⁰¹ Stevan Simić, „Narodna Medicina u Kratovu“, *Zbornik za Narodni Život i Običaje Južnih Slavena*, br. XLII (1964): 331, № 23.

jem, a ne kao bezvremeni izraz nekakvog navodno prelogičkog¹⁰² uma. Balkanska narodna medicina bila je pod uticajem učene osmanske avicenanske medicine, ali je i folklorna medicina uticala na praksu učene avicenanske medicine na osmanskome Balkanu, o čemu postoje brojne potvrde u medicinskim rukopisima na osmanskome jeziku, sastavljanim na Balkanu. Tu vidimo na djelu poznati ginzburgovski cirkularni model kulture, nastao pod velikim uticajem Bahtina.¹⁰³ Osmanska učena medicina rezolutno i većinski, ako ostavimo postrani manjinska protivna mišljenja, od sredine XV vijeka zastupala je stanovište da je bijeg pred kugom legitiman i masama gotovo jedini dostupan vid predohrane,¹⁰⁴ jer je glina s egejskog ostrva Lemnos (*terra lemnia; terra sigillata; t̄in-i maxt̄um*) za koju se, još od Antike, vjerovalo da liječi od kuge, bila pod sultanskim monopolom, odnosno isporučivana je samo Saraju.¹⁰⁵

Moralnoteološko-pravni problem (ne)dopustivosti bijega pred kugom i drugim teškim epidemijским bolestima ima u islamu svoju dugu i razuđenu historiju u koju se u ovom radu ne može ulaziti. Dovoljno je reći da su se, sasvim rano i usljed susreta s epidemijama tokom osvajanja vizantijske Velike Sirije, iskristalisala različita mišljenja. Problem je vezan uz šire pitanje Božjeg predodređenja i slobodne čovječije volje (*liberum arbitrium*). Postojali su zastupnici apsolutnog predestinacionizma, umjerenog predestinacionizma te oni koji su se zalagali za slobodnu volju čovjekovu.¹⁰⁶ Još je bitno napomenuti da je u zapadnom širem intelektualnom okruž-

¹⁰² Pišemo *prelogički*, a ne *predlogički* jer u bosanskom / srpskom / hrvatskom jeziku prefiks *pre-* ima vremensko, a *pred-* **samo** (podv. N. F.) mjesno značenje. Zato se piše preromantika, premoderan, presokratovci, prekosovski ciklus itd.

¹⁰³ O tome vid. Peter Burke, „Bakhtin for Historians“, *Social History* XIII, br. 1 (1988).

¹⁰⁴ Nühket Varlık, „T̄aun“, *TDVİA* (pristup ostvaren 1. juna 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/taun>).

¹⁰⁵ Pogledati Lowryjeve priloge u: *Continuity and Change in the Late Byzantine and Early Ottoman Societies*, edid. Anthony Bryer and Heath W. Lowry, Jr. (Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Center, 1986).

¹⁰⁶ Josef van Ess, *Der Fehltritt des Gelehrten: die 'Pest von Emmaus' und ihre theologischen Nachspiele*, Supplemente zu den Schriften der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Bd. 13 (Heidelberg: Winter, 2001), sa detaljnim pregledom izvora i literature.

ju, još od Prosvjetiteljstva i Enciklopedije, prisutno neutemeljeno viđenje cjelokupne islamske kulture i života kao izrazâ „fatalizma“, odnosno slijepog pokoravanja sudbini kao takvoj. Islamisti su, od sredine XIX vijeka, upozoravali na to da su stvari mnogo komplikovanije,¹⁰⁷ ali je postavka o islamskom „fatalizmu“ u javnom diskursu opstajala i opstajala i služila dobro i političkom i kulturnom imperijalizmu Zapada. Jer fatalizam je jedno, a predestinacionizam je nešto sasvim drugo. Iako je kalvinistički predestinacionizam striktniji od islamskog,¹⁰⁸ u zapadnom javnom diskursu nije bilo pomena o nekom kalvinističkom, hrišćanskom, fatalizmu! Osmanski islam – kao izraz spoja maturidijske spekulativne teologije, hanefijskog prava, avicenansko-suhravardijevske neoplatonističke filozofije i intelektualnog sufizma Ibn-i Arebîjevog,¹⁰⁹ u svom je vernakularizovanom izdanju zastupao stav o dvojnosti univerzalne Božje volje (*irāde-yi külliyye*) i čovjekove slobode da djeluje u okviru opšteg Božjeg plana (*irāde-yi cüz'iyje*).¹¹⁰ Dakle: umjereni predestinacionizam. Umjereni predestinacionizam bio je teološka podloga osmanskoj etici, političkoj filozofiji te životnoj filozofiji koje su bile utemeljene i na aristotelovskom principu zlatne sredine, sveopšte umjerenosti i spokoja duše kao vrhunskih vrlina i postvarenjâ filozofski shvatane sreće (*mizānu l-ḥaqq; āsūde ḥāl; ḥużūr*).¹¹¹ Osmanski leksikograf iz XVI vijeka Axterî donosi jednu predaju iz najranije historije islama i tumači je u skladu sa osmanskim

¹⁰⁷ O tome vid. Hilmar Ringgren, *Studies in Arabian Fatalism* (Uppsala: University of Uppsala, 1951), gdje se pokazuje kako je islamski predestinacionizam monoteistička reakcija na paganski arapski slijepi fatalizam; Josef van Ess, „Ḳadariyya“, u: *Encyclopaedia of Islam*² (Leiden: E. J. Brill, 1960–2007), col. 371b.

¹⁰⁸ Vid. Max Weber, *Protestantska Etika i Duh Kapitalizma*, prev. Nika Miličević, Logos, (Sarajevo: Veselin Masleša, 1968), 81-103 et passim.

¹⁰⁹ O tome vid. Shahab Ahmed, Nenad Filipovic, „Two 17th-Century Ottoman Heretics“, (referat u rukopisu sa konferencije *Islam i Prosvjetiteljstvo*, Institute for Advanced Study, Princeton, NJ, 2008.)

¹¹⁰ O popularizaciji tih ideja u istanbulskom društvu XVIII vijeka vid. Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi. Sultan I. Abdülhamid (1774–1789)*, (İstanbul: TATAV, 2001), 77 i n. 427, gdje se citira stav iz vlastoručnog memoranduma sultana Abdulhamida I, upućenog velikom veziru, prema kome je Uzročnik svih uzroka, tj. Bog, dao u ruke svojim robovima slobodnu volju u partikularijama.

¹¹¹ Filipović, „Lady Mary“, 182-83.

maturidijskim umjerenim predestinacionizmom. U toku osvajanja Velike Sirije izbija stravična pošast, ravna Periklovoj te Justinijanovoj kugi. Veterani islamskih osvajanja, izvjesni Abū ‘Ubaida al-Ġarrāh, susreće drugog muslimanskog halifu ‘Umara koji je u bijegu pred morijom. Pita ga da li to on bježi od Božjeg *qaḍā*. Halifa odgovara da on bježi od *qaḍā* Boga Svemogućega prema onome što je Njegov *qadar*. Axterī tumači da se *qadar* može izbjeći, ali *qaḍā* ne može. Jer *qaḍā* je Božja zapovijed koja će se svakako izvršiti.¹¹² Osmanski pravници i ostali učenjaci većinom su vidjeli kugu i ostale bolesti kao *qadar* te su, podržani primjerom drugog halife ‘Umara, smatrali bijeg pred epidemijom vjerozakonski odobrenim izborom. Šejhulislam Ebūs’su’ūd Efendī (umro 1574)¹¹³ donosi fetve – pravna mišljenja o tom pitanju. On smatra da je opravdano skloniti se i u hrišćansko selo pred kugom, međutim, oni koji ostanu u zaraženom kraju ne mogu biti osuđivani jer se oslanjaju na Allaha pa šta im bude (*tevekkül*). S druge strane, ako neko namjerno dovede maloljetno dijete u već zaraženi kraj, zakonski je odgovoran i plaća krvninu (*diyyet*) u slučaju smrti djetetove. Nadalje, ukoliko iz zaraženog grada od npr. dvadeset i četiri četvrti uteknu vjerski službenici, a bolesna sirotinja ostane za njima vjerski nezbrinuta, takve nesavjesne vjerske službenike treba kazniti bastonadom i smijeniti (*‘azl*). Kuga je za njega tjelesna bolest u čiji se nastanak bjesovi (*cinn*) mogu, ali i ne moraju uplesti. Bijeg od kuge je dopušten (*cā’iz*) ukoliko se izvodi sa naumom i vjerovanjem u uticanje od Božje nesmiljene svemoći Božjoj milosti (*qahrından lu fina ilticā’ itmek niyyeti vü i’tiqādi ile*).¹¹⁴ Ove su fetve sačuvane u desecima hiljada kompletnih rukopisa, a

¹¹² Gy.[ula] Káldy-Nagy, „Ḳaḍā“, in: *Encyclopaedia of Islam*² (Leiden: E. J. Brill, 1960–2007) col. 365a. Predaju detaljno, u svim sačuvanim varijantama, analizira Van Ess, *Der Fehltritt*.

¹¹³ Fundamentalna studija o ovoj ličnosti je: Snjezana Buzov, „The Lawgiver and his Lawmakers: The Role of Legal Discourse in the Change of Ottoman Imperial Culture“ (PhD Thesis, The University of Chicago, 2005). Knjigu Colina Imbera o istoj ličnosti preporučljivo je izbjegavati u širokom luku, i zbog autorove filološke nepouzdanosti, i zbog autorovog vulgarnog orijentalizma, i zbog autorove banalne konstrukcije nekakvog osmanskog ontološkog pragmatizma prema kome je sve što su Osmanlije činili i mislili proizvod navodnog državnog interesa.

¹¹⁴ Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussu’ūd*, № 395, 499, 754, 888, 912, 913.

pojedine od njih, među njima i one o kugi, prepisivane su u raznim kodeksima zilion puta. One su uticale na formiranje mentalitetskog doživljaja bolesti i vidova otpora prema njoj. Šejhulislam, u skladu sa svojom društvenom i životnom filozofijom srednjeg puta, dopušta različite stavove o bolesti, a ne naturanje jednog jedinog pristupa. U tom kontekstu treba tumačiti i Bašeskijinu skepsu prema bijegu od kuge.¹¹⁵ Šejhulislam onima koji ostanu u zaraženom kraju preporučuje uticanje Allahu (*te-vekkül*) – izrazito sufijsko-mističku kategoriju. Bašeskija se, kao mistik, odlučio upravo za to a ne iz nekog antimedicinskog stava, a slučaj je htio da on prođe kroz tri morije sa minimalnim, za ono vrijeme, oštećenjima u porodici.

Odlika Omer-kadijine ličnosti onako kako nam se ona otkriva iz njegovog pisma jeste njegova životna radost te esteticizam. On, kao izrazito racionalan čovjek-pravnik, traži zaštitu od bolesti. Ali on u svome pismu navodi da se mnogo bolje osjeća u vedrom Trebinju i okolini nego u surom, kamenitom, Ljubinju. Usred morije, imao je vremena i za ljepotu krajolika, ono poznato mediteransko zelenilo i gotovo urbani život koji je nastao u trebinjskom dijelu Popova polja iza 1700. godine, zahvaljujući upravo vodi Trebišnjice uz koju su izgrađivane prekrasne kamene ladanjske kuće u osmanskome stilu, slične onima iz albanskog Berata i sa egejskog ostrva Hios. Osim toga, jasno je da su opetovane epidemije, barem jedna u svakih deset godina, nametale ljudima potrebu da se srode sa boleštinom, a ne da bogorade nad njom. Isto tako, stalno vraćanje epidemija pomagalo je i prirodnom odabiru, rastu bolje otpornosti i među preživjelima i među njihovim potomcima.

Hronologija epidemija već je uspostavljena u nauci. Na topografiji se mora još raditi, jer oslanjanje na samo dubrovačke i mletačke vijesti može stvoriti lažnu sliku geografske ograničenosti boleština. Ali pred nama stoji mnogo rada i na medicinskoj, i na demografskoj, i na društveno-privrednoj, i na mentalitetskoj, i na kulturno-intelektualnoj

¹¹⁵ *Filan=Doba*, 251-252.

historiji u vezi sa epidemijama u Bosni u vremenu 1463–1878. godine. Ovaj rad je mali prilog iskazanoj velikoj potrebi.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Neobjavljeni izvori:

- Orijentalni institut, Sarajevo, Bosna i Hercegovina (OIS)
  - Fond: Acta Ottomanica, *Zbirka ANUBiH* (AO)
- Biblioteka Muhamed-bega Muslibegovića i njegovih nasljednika, Mostar, Bosna i Hercegovina
  - *Hikāyetü ş-şeyxi l-‘arifi Ebū l-bāyezīd*
- Državni arhiv u Dubrovniku, Hrvatska (DAD)
  - Fond: Acta Gallica
- Državni arhiv Srbije, Beograd (DAS)
  - Legat Andrije Luburića, *Zbirka osmanskih dokumenata*

Objavljeni izvori:

- Bašeskija, Mula Mustafa. *Ljetopis (1746–1804)²*, prevod s turskog, uvod i komentar Mehmed Mujezinović. Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1987.
- *Erlangenski rukopis. Zbornik starih srpskohrvatskih narodnih pesama*, ur. Radoslav Medenica, Dobrilo Aranitović. Nikšić: Univerzitetaska riječ, 1987.
- Gavrilović, Slavko. *Građa o balkanskim trgovcima u Ugarskoj XVIII veka: Carinarnice*, II, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Drugo odeljenje – Spomenici na tuđim jezicima, XXXIII. Beograd: SANU, 1996.
- *Kazivanja očevidaca o Prvom srpskom ustanku*, ur. Velimir Starčević,

Vojin V. Ančić, *Nasleđe*. Beograd: Etos, 2004.

- *Kur'an*, prev. Besim Korkut. Sarajevo: Orijentalni institut, 1977.
- *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, 3. bsk. Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- *XVII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, ur. Hayati Develi. İstanbul: Kitabevi, 2001.

LITERATURA

Knjige:

- Bogdanović, Marijan. *Ljetopis Kreševskog samostana (1765–1817): izvještaj o pohodu bosanskog vikarijata 1768. ed. dr fra-Ignacije Gavran*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1984.
- Čar-Drnda, Hatidža. *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća*, Posebna izdanja XLIII. Sarajevo: Orijentalni institut, 2014.
- Ćišić, Husein. *Postanak i razvitak Grada Mostara*. Mostar: IC Štamparija Obzorja, 2007.
- *Continuity and Change in the Late Byzantine and Early Ottoman Societies*. edid. Anthony Bryer, Heath W. Lowry, Jr. Washington, D. C.: Dumbarton Oaks Center, 1986.
- Ćorović, Vladimir. *Mostar i njegova Srpska pravoslavna opština*. Beograd: Srpska pravoslavna opština mostarska, 1933. (ćir.)
- Düzdağ, Mehmet Ertuğrul. *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı (İkinci Baskı)*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.
- Ess, Josef van. *Der Fehltritt des Gelehrten: die ‘Pest von Emmaus’ und ihre theologischen Nachspiele*, Supplemente zu den Schriften der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Bd. 13. Heidelberg: Winter, 2001.

- Filan, Kerima. *Saraybosnali Molla Mustafa'nın mecmuasi: XVIII. yüzyıl hayatına dair / Medžmua Mula Mustafe Bašeskije iz Sarajeva: o svakodnevnom životu u XVIII st.* Sarajevo: Connectum, 2011.
- Filan, Kerima. *Sarajevo u Bašeskijino doba. Jezik kao stvarnost.* Sarajevo: Connectum, 2014.
- Filan, Kerima. *O turskom jeziku u Bosni. Studija.* Sarajevo: Connectum, 2017.
- Gavran, dr. fra Ignacije. *Iz Bosne srebrene.* Sarajevo – Zagreb: Synopsis, 2003.
- Hasandedić, Hivzija. *Spomenici kulture turskog doba u Mostaru,* Kulturno nasljeđe. Sarajevo: Veselin Masleša, 1980.
- Heyd, Uriel. *Studies in Old Ottoman Criminal Law,* ur. V. L. Ménage. Oxford: Clarendon Press, 1973.
- Kreševljaković, Hamdija; Kapidžić, Hamdija. *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat od 1785. godine,* Građa VII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka 5. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957.
- Kreševljaković, Hamdija. *Muteselimi i njihov djelokrug,* Radovi VII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka 3. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957.
- Kreševljaković, Hamdija. *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini,* Djela VIII, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka 7. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1957.
- Kütükoğlu, Mübahat S. *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik).* İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı, 1994.

- Miović-Perić, Vesna. *Na razmeđu. Dubrovačko-osmanska granica (1667. –1806.),* Monografije 14. Dubrovnik: HAZU, 1997.
- Mitterauer, Michael. *Grundtypen alteuropäischer Sozialformen: Haus und Gemeinde in vorindustriellen Gesellschaften,* Kultur und Gesellsc-

- haft, Bd. 5. Stuttgart und Bad Canstatt: Frommann und Holzboog, 1979.
- Mujezinović, Mehmed. *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, I – Sarajevo*, Kulturno nasljeđe. Sarajevo: Veselin Masleša, 1974.
  - Nagata, Yuzo. *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyânlık Müessesesi*. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1976.
  - Panić-Surep, Milorad. *Kad su živi zavideli mrtvima.*² Beograd: Nolit, 1963. (ćir.)
  - Panzac, Daniel. *La Peste dans l'Empire Ottoman, 1700–1850*, Collection Turcica, V. Leuven: Peeters, 1985. (Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700–1850)*, çev. Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı, 2001.)
  - Rakić, Svetlana. *Ikone iz Bosne i Hercegovine (16.–19. vijek)*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1998. (ćir.)
  - Redhouse W. James. *A Turkish and English Lexicon*. Constantinople: For the American Mission by A. H. Boyajian, 1890.
  - Ringgren, Hilmar. *Studies in Arabian Fatalism*. Uppsala: University of Uppsala, 1951.
  - Sarıcaoğlu, Fikret. *Kendi Kaleminden bir padişahın Portresi. Sultan I. Abdülhamid (1774–1789)*. İstanbul: TATAV, 2001.
  - Skovran, Anika. *Umetničko blago Manastira Pive*. Cetinje: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture Crne Gore, Beograd: Narodni muzej, 1980.
  - Sokolović, Osman A. *Nekoliko starijih rukopisa o putovanju na hadž*, o. iz *Glasnika Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, VIII-XII (avgust-decembar), 1952.
  - Vlajinac, Milan. *Rečnik naših starih mera. U toku vekova*. III, Posebna izdanja CDXVIII, Odeljenje društvenih nauka, 63. Beograd: SANU, 1968. (ćir.)
  - Weber, Max. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1968.

Članci:

- Ahmed, Shahab. Filipovic, Nenad. „Two 17th- Century Ottoman Heretics“. Referat u rukopisu sa konferencije *Islam i Prosvjetiteljstvo*, Institute for Advanced Study, Princeton, NJ, 2008.
- Ateş, Ahmet. „Seci““, u: *İslâm Ansiklopedisi*.
- Bojanić, Dušanka. „Istorijska osnova narodne pesme *Bolest Muja Carevića*“. *Prilozi za književnost, jezik i folklor XXXVIII*, br. 1-2 (1972): 91-97. (ćir.)
- Burke, Peter. „Bakhtin for Historians“. *Social History*, br. XIII (1988): 85-90.
- Cvijić, Jovan. „Uzroci metanastazičkih kretanja“, u: *Naučnici*, izb. i predg. Vojislav Đurić, Srpska književnost u sto knjiga, 61. Novi Sad: Matica srpska, Beograd: SKZ, 1972, 106-130. (ćir.)
- Ess, Josef van. „Kadariyya“, u: *Encyclopaedia of Islam*. Leiden: E. J. Brill, 1960–2007.
- Filipović, Nenad. „Lady Mary Wortley Montagu i Ahmed-beg od Kumodraža“. *POF*, br. LIX (2009): 147-202.
- Filipović, Nenad. „Orientalni natpisi na hladnom oružju iz Zbirke Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja“. *Glasnik Zemaljskog muzeja, Etnologija*, n. s., br. XL (1985): 195-216.
- Fotić, Aleksandar. „Tracing the Origin of a New Meaning of the Term *Re'āyā* in the Eighteenth-century Ottoman Balkans“. *Balkanica*, br. XLVIII (2017): 55-66.
- Gadžo-Kasumović, Azra. „Imenovanja kadija i njihovih zamjenika/pripravnika“. *POF*, br. LXVII (2017): 169-192.
- Gadžo-Kasumović, Azra. „Diplomatički dokumenti: arzuhali, mahzari, arzovi, ilami i sahha-bujuruldije-molbe, žalbe, kolektivne predstavke, prijedlozi, izvještaji i sahha-bujuruldije“. *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, p. o. br. XXXI (2010): 39-43.

- Grđić-Bjelokosić, Luka. „Narodni lijekovi“, u: *Iz naroda i o narodu*, ur. dr. Hatidža Krnjević, Baština, 17. Beograd: Prosveta, s. a., 239-281. (ćir.)
- Grđić-Bjelokosić, Luka. „Srpska narodna jela u Hercegovini i u Bosni“, u: *Iz naroda i o narodu*, ur. dr. Hatidža Krnjević, Baština, 17. Beograd: Prosveta, s. a., 301-42. (ćir.)
- Hadžijahić, Muhamed. „Metodološki postupci kod utvrđivanja broja bosanske populacije u kasnijem turskom periodu“. *Prilozi Instituta za istoriju XI–XII*, br. 11–12 (1975–76): 300-301. (ćir.)
- Hrabak, Bogumil. „Kužne rednje u Bosni i Hercegovini 1463–1800.“. *Istorijski zbornik II*, br 2 (1981): 5-41. (ćir.)
- Itzkowitz, Norman. „Eighteenth Century Ottoman Realities“. *Studia Islamica*, br. XVI (1962): 73-94.
- Káldy-Nagy, Gy. „Kaḍā“, u: *Encyclopaedia of Islam*. Leiden: E. J. Brill, 1960–2007.
- Kapidžić, Hamdija. *Stolac u XVIII vijeku*, p. o. iz: *Gajret. Kalendar za 1941. godinu*. Sarajevo: Bosanska pošta, 1940, 4-6.
- Korkut, Besim. „Još o arapskim dokumentima u Državnom arhivu u Dubrovniku“. *POF*, br. XIV–XV (1964–65): 397-424.
- Kreševljaković, Hamdija. „Dženetići. Prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini“. *Radovi II*, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, br. 1 (1954): 111-163.
- Ménage, V. L. *On the Constituent Elements of Certain Sixteenth-century Ottoman Documents*, p. o. iz: *Bulletin of the School of Oriental and African Studies XLVIII*, br 2 (1985).
- Mujezinović, Mehmed. „Hadži Jusuf Livnjak – Putopis iz 1024 (1615) godine“. *Život XXIII*, br. 4 (1974): 439-477.
- Mujić, Muhamed A. „Pitanje nastanka Stare pravoslavne crkve i njena popravka 1833. godine“. *POF*, br. XXVI (1976): 79-104.
- Pešalj, Jovan. „Između vrača i lekara: Obeležja zdravstvene kulture“, u: *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, ur. Aleksan-

- dar Fotić. Beograd: Clio, 2005, 475–504. (ćir.)
- Popara, Haso. „Tri neobjavljena dokumenta o banjolučkom mutesellimu i muhafizu Ali-begu Grošiću - Prilog historiji Banje Luke 1738–1740.“. *AGHbB*, br. XXIX–XXX (2009): 5–40.
  - Ruvarac, Dimitrije. „Cirkular mitropolita Pavla Nenadovića o ostavini umrlih bez dece“. *Srpski Sion*, br. XVII (1907): 167–170. (ćir.)
  - Salzman, Ariel. „Between Saint-Domingue and the Sublime Porte: Revolution, Ottoman Realpolitik, and the Inter-Hemispheric Contingencies of Modern Political Thought“, u: *Political Thought and Practice in the Ottoman Empire*, Halcyon Days, IX, ur. Marinos Sariyannis. Rethymno: Crete University Press, 2019, 349–388.
  - Simić, Stevan. „Narodna medicina u Kratovu“. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, br. XLII (1964): 309–443.
  - Skarić, Vladislav. „Trebinje u 18. vijeku“. *Glasnik Zemaljskog muzeja* XLV, br. 2 (1933): 39–70.
  - Stanojević, Gligor. „Kuga u Sarajevu 1731. i 1793. godine“. *Istorijski časopis*, br. XXVII (1980): 253–257. (ćir.)
  - Sućeska, Avdo. „Popis čifluka u Rogatičkom kadiluku iz 1835. godine“. *POF*, br. XIV–XV (1964–65): 189–271.
  - Tričković, Radmila. „In Memoriam. Hazim Šabanović ili jedan istoričar Beograda (Porječani, kod Visokog, 22. jula 1916. – Istanbul, 22. marta 1971)“. *Godišnjak Grada Beograda*, br. XVII (1970): 5–9. (ćir.)
  - Veinstein, Gilles. „L’oralité dans les documents d’archives ottomans: paroles rapportées ou imaginées?“. *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* LXXV–LXXVI, br. 1–2 (1995). No. spec. *Oral et écrit dans le monde turco-ottoman*, ur. Nicolas Vatin, 133–142.
  - Vinaver, Vuk. „Monete u Srbiji Prvoga ustanka“. *Zbornik Istorijskog muzeja Srbije*, br. II (1960): 3–31. (ćir.)
  - Vinaver, Vuk. „Prilog istoriji kafe u jugoslovenskim zemljama“. *Istorijski časopis*, br. XIV–XV (1963–65): 329–346. (ćir.)

- Zachariadou, Elizabeth A. „Natural Disasters: Moments of Opportunity“, u: *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, ur. Elizabeth A. Zachariadou. Rethymnon: Crete University Press, 1999, 7-11.
- Zirojević, Olga. „Jelo i piće“, u: *Privatni život u srpskim zemljama u osvjet modernog doba*, ur. Aleksandar Fotić. Beograd: Clio, 2005, 233-258. (ćir.)
- Buzov, Snjezana. „The Lawgiver and his Lawmakers: The Role of Legal Discourse in the Change of Ottoman Imperial Culture“. PhD Thesis in Manuscript, The University of Chicago, 2005.
- Smajić, Ramiza. „Migracijski tokovi. Društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683.–1718.)“. Doktorski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2019.

Sadržaji sa www. (World Wide Web):

- Durmuş, İsmail. „Tarsî“, u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (pristup ostvaren 1. juna 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tarsi>)
- Nagata, Yuzo. „Muhsinzâde Mehmed Paşa“, u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (pristup ostvaren 1. juna 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhsinzade-mehmed-pasa>)
- Varlık, Nükhet. „Tâun“, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (pristup ostvaren 1. juna 2020, <https://islamansiklopedisi.org.tr/taun>)

Summary

Concerning Plague in Bosnia 1763-1764.

The paper analyses two archival sources on the great plague epidemics in Bosna and Hercegovina in 1763-1764. The first source is an official report from 1763 by judge of Banja Luka to the Ottoman Governor of Bosnia concerning two women who fled Banja Luka out of fear in front of the epidemics and after that were arrested and delivered to the court of Banja Luka. The second source is a private letter by the deputy judge of Ljubinje in Hercegovina, certain Omer, addressed to the Sarajevo potentate Smail-beg Džennetić. The source was composed in 1764. Omer's private letter deals with the plague in Ljubinje and in some other places of Hercegovina such as Stolac, Mostar, Gacko. The letter provides unique insight into the mentality of the 18th ct. Bosnian man of Ottoman-Islamic tradition and education having faced the plague. The plague, indeed, used to be a disease each and every inhabitant of the Ottoman Empire faced at least twice during his life. The documents support the views that the flight from the infested area was the single efficient way of fighting the epidemics, and that this way of fighting was widely applied. The case of arrested women demonstrates the real position of any legally major female person who, despite the letter of the law, was almost unable to endorse the flight in front of the epidemics as a profilactic step in an independent way, without the accompaniment of male person. The documents show the price booms, the temporary and permanent migration as additional phenomena of each and every plague outbreak. The given Bosnian epidemics was merely a branch of the pandemics in the entire empire which lasted in the period 1758-1766 to achieve its height in the period 1763-1764 from which dated the sources dealt with, published and analysed in this paper, too. The documents are provided in their integral critical edition and with the commentarized Bosnian translations, according to the internationally accepted rules for the edition of the unedited primary sources in the Ottoman language.